

THE 100TH ANNIVERSARY OF THE ESTABLISHMENT OF RUSSIA IN GEORGIA
AND GEORGIAN SOCIETY

საქართველოში რუსეთის დამკვიდრების 100 წლისთავი და ქართველი საზოგადოება

OTAR JANELIDZE

Doctor of History, Professor of Gori State Teaching University

ORCID ID: 0000-0003-0132-4341

otar_janelidze@yahoo.com

+995 599 54 01 95

Abstract

In 1901 Georgia completed a century of incorporation in the Russian Empire. The local gentry and the Russian administration celebrated this event with a number of ceremonial activities.

There was nothing to celebrate concerning the introduction of colonial yoke in Georgia. The article emphasizes that, Anniversary “served only the purposes of the Empire, which is why progressive Georgian society distanced itself from it and generally, Georgian people did not participate in the celebration.

Aristocracy hoped that the imperial government in Georgia would introduce local government and jury trials, as well, also it would authorize the establishment of the University in Tbilisi, but the expectations did not come true.

Georgian newspapers and magazines did not show a great interest in this event and confined mostly to official information.

Ilya Chavchavadze was critical of the "celebration". Akaki Tsereteli called the, “Anniversary” a farce and expressed his protest against it by a poem and an article.

An illegal Social-Democratic newspaper, “Brdzola“ strongly criticized the nobility and condemned it for this shameful “celebration”.

A group of National-Liberal publication, “Tsnobis Purtseli”, issued a proclamation and pilloried the imperial power together with the nobility to the shameful stake for ridiculing and oppressing of the Georgian people.

Keywords: Georgia, Russian Empire, Jubilee, Nobility, Rescript, Periodical Press.

ოთარ ჯანელიძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის პროფესორი
ORCID ID: 0000-0003-0132-4341
otar_janelidze@yahoo.com
+995 599 54 01 95

აბსტრაქტი

1901 წელს საუკუნე შესრულდა საქართველოს რუსეთის იმპერიაში ინკორპორაციის შემდგომ. ადგილობრივმა თავადაზნაურობამ და კავკასიის რუსულმა ადმინისტრაციამ ეს თარიღი არაერთი საზეიმო ღონისძიებით აღნიშნეს.

საქართველოში კოლონიური უღლის დამკვიდრებაში არაფერი იყო სადღესასწაულო. სტატიაში ხაზგასმულია, რომ იუბილე ემსახურებოდა მხოლოდ იმპერიის მიზნებს, რის გამოც პროგრესული ქართველი საზოგადოება გაემიჯნა მას და საერთოდ, ქართველ ხალხს ზეიმში მონაწილეობა არ მიუღია.

ადგილობრივი არისტოკრატია იმედოვნებდა, რომ საიმპერიო ხელისუფლება საქართველოში ერობასა და ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტს შემოიღებდა, უნივერსიტეტს გახსნიდა, მაგრამ მოლოდინი არ გამართლდა.

ქართულ გაზეთებსა და ჟურნალებს ამ მოვლენის მიმართ დიდი ინტერესი არ გამოუჩენიათ და ძირითადად ოფიციალური ინფორმაციის გამოქვეყნებით შემოიფარგლნენ.

„დღესასწაულისადმი“ კრიტიკული იყო ილია ჭავჭავაძის დამოკიდებულება. აკაკი წერეთელმა „იუბილეს“ ფარსი უწოდა და მის წინააღმდეგ ლექსითა და სტატიით პროტესტი გამოხატა.

არალეგალურმა სოციალ-დემოკრატიულმა გაზეთმა „ბრძოლამ“ მკაცრად ამხილა წარჩინებული წოდება და გაკიცხა იგი ამ „სამარცხვინო დღესასწაულში“ მონაწილეობისათვის. გაზეთ „ცნობის ფურცლის“ ეროვნულ-ლიბერალური მიმართულების ჯგუფმა თავის პროკლამაციაში დაგმო ქართველი თავადაზნაურობა და სამარცხვინო ბოძზე გააკრა საიმპერიო ხელისუფლებაც „ქართველი ხალხის დაცინვისა და აბუჩად აგდებისათვის“.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, რუსეთის იმპერია, იუბილე, თავადაზნაურობა, რესკრიპტი, პერიოდული პრესა.

შესავალი

იუბილე, როგორც დიდმნიშვნელოვანი მოვლენის უკვდავყოფის ან სახელოვანი პიროვნების ღვაწლის წარმომჩენი საზეიმო ღონისძიება, ქართულ სინამდვილეში XIX-XX საუკუნეთა მიჯნაზე ჯერ კიდევ ახალი ხილი იყო. ამ დროისათვის ჩვენში სულ ორად-ორი იუბილე იყო ჩატარებული: 1. ქართველი პოეტის რაფიელ ერისთავის მოღვაწეობის 50 და 2. კრწანისის ბრძოლის 100 წლისთავის აღსანიშნავად. საიუბილეო ღონისძიებები, რომლებიც კავკასიის რუსულმა ადმინისტრაციამ დაგეგმა და ქართველი თავადაზნაურობის მეშვეობით 1901 წლის შემოდგომაზე გამართა, ქართველი ხალხისათვის სულაც არ იყო სადღესასწაულო. იუბილე საქართველოს რუსეთის იმპერიაში ინკორპორაციიდან ერთი საუკუნის გასვლას დაუკავშირეს და სურვილი ჰქონდათ წარმოეჩინათ, როგორც საერთო-სახალხო ზეიმი. რეალურად კი აღინიშნებოდა საქართველოს მიერ სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის დაკარგვისა და რომანოვთა იმპერიის ტყვეობაში ჩავარდნის თარიღი, რომელმაც ადგილობრივი საზოგადოების არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება გამოიწვია.

ეს საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში სპეციალურად არავის შეუსწავლია. საბჭოთა პერიოდის ნაშრომებში იმეორებდნენ ცარიზმის მოხელეთა თვალსაზრისს, რომ ქართველმა ხალხმა კმაყოფილებითა და მადლიერებით აღნიშნა რუსეთთან თანაცხოვრების ისტორიული დღესასწაული, სინამდვილე კი სხვაგვარი იყო.

სტატიაში მოცემულია ცდა, სხვადასხვა პერსპექტივიდან, დიფერენცირებულად გაშუქდეს ქართველი საზოგადოების წრეების მიმართება განსახილველი საკითხისადმი, წარმოჩნდეს მათი იმედები და მოლოდინი, გაირკვეს თავადაზნაურთა საკრებულოს, პროგრესული ქართველი ინტელიგენციის, საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ძალების, ასევე, საიმპერიო ხელისუფლებისა და რუსული პერიოდული პრესის დამოკიდებულება იუბილესადმი, განიმარტოს, რითი იყო გამოწვეული თითოეული მათგანის ესა თუ ის პოზიცია და მათ მიერ ამ იუბილეს განსხვავებული აღქმა.

ნაშრომი დაწერილია პირველწყაროების, ძირითადად ქართულ და რუსულენოვანი პრესის („ივერია“, „ცნობის ფურცელი“, „Кавказ“, „Тифлисский листок“, „Новое время“, „Новое обозрение“) მასალებზე, მემუარულ ლიტერატურასა და თემასთან დაკავშირებულ სამეცნიერო პუბლიკაციებზე დაყრდნობით.

მეთოდი

სტატიაში შესწავლილი და გაშუქებულია საკითხი: როგორ აღინიშნა საქართველოს რუსეთთან „შეერთების“ 100 წლისთავი საქართველოში 1901 წელს.

კვლევა ეფუძნება ისტორიულ-მედარებით, რეტროსპექტულ და შინაარსობლივი ანალიზის მეთოდს, ასევე, ემპირიული მასალის კრიტიკულ გააზრებასა და განზოგადებას, საკითხის სხვადასხვა რაკურსით წარმოჩენას.

შედეგები

1. სტატიაში წარმოჩენილია ქართული არისტოკრატის წოდებრივი ორგანიზაციის - თავადაზნაურობის დეპუტატთა საკრებულოს პოზიცია შესასწავლი საკითხისადმი. საკრებულოს დამოკიდებულება საქართველოში რუსეთის დამკვიდრებისადმი, განსაკუთრებით მეფისნაცვალ მ. ვორონცოვის დროიდან, და მათ შორის ხსენებული იუბილესადმი იყო ლოიალური, პატივის გაზრდისა და წყალობის მომლოდინე. იმედოვნებდნენ ერობისა და ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტის შემოღებას, უნივერსიტეტის გახსნას, რაც არ განხორციელდა.

2. კვლევამ ცხადყო, რომ ქართული პოლიტიკური მიმდინარეობები გაემიჯნენ რუსეთთან საქართველოს შეერთების თარიღის აღნიშვნას. „სოციალ-დემოკრატი რევოლუციონერთა დასმა“ „სამარცხვინო დღესასწაულისათვის“ აშხილა და გაკიცხა ქართველი წარჩინებული წოდება, როგორც კლასობრივი მოწინააღმდეგე; ეროვნულ პოზიციაზე მდგომმა „ქართველ დემოკრატთა კომიტეტმა“ გამოვლენილი უპრინციპობისათვის დაგმო ქართველი თავადაზნაურობა. მანვე სამარცხვინო ბოძზე გააკრა საიმპერიო ხელისუფლებაც „ქართველი ხალხის დაცინვისა და აბუჩად აგდებისათვის“. კომიტეტის პროკლამაცია რუსეთის ძალმომრეობისაგან სამშობლოს დასახსნელად ეროვნული თავისუფლებისათვის ბრძოლის მოწოდებას შეიცავდა.

3. მოძიებული მასალები საშუალება იძლევა ითქვას, რომ თერგდალეულთა ლიდერები (ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი), რომელთა ავტორიტეტი და საზოგადოებაზე გავლენა ჯერაც მაღალი იყო, იუბილეს უარყოფითად შეხვდნენ. ისინი სადღესასწაულო ღონისძიებებს განერიდნენ, ხოლო თვით იუბილეს შეფასებაში კრიტიკული მიდგომა გამოამჟღავნეს.

4. იმპერატორ ნიკოლოზ II-ის რესკრიპტის, კავკასიის ყოფილი მეფისნაცვლის, დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის ძის მისალოცი სიტყვისა და პერიოდულ გამოცემათა მასალის გაანალიზების გზით, ნაშრომში გაშუქებულია იმპერიის ხელისუფლების მიმართება რუსეთთან საქართველოს შეერთების იუბილესადმი. დასაბუთებულია თვალსაზრისი, რომ მეფის მოხელეებმა იუბილე გამოიყენეს იმის საილუსტრაციოდ, თითქოს ქართველები ჰარმონიულად ცხოვრობდნენ რუსებთან და მათ არაფერი ჰქონდათ გასაყოფი. უნდოდათ ეჩვენებინათ, რომ რუსეთის საზოგადოება გულისხმიერი იყო კავკასიისა და საქართველოსადმი. ამასთან, მეფის მთავრობა იუბილეს არა თავისი, არამედ ქართველი თავადაზნაურობის სადღესასწაულო თარიღად მიიჩნევდა.

მსჯელობა

1901 წლის 12 სექტემბერს საუკუნე სრულდებოდა მას შემდეგ, რაც იმპერატორმა ალექსანდრე I-მა საქართველოს რუსეთთან შეერთების მანიფესტი გამოსცა. იმპერიის ისტორიაში ამ ერთ-ერთი ღირსახსოვარი თარიღის აღსანიშნავად კავკასიის რუსულმა ადმინისტრაციამ თადარიგი ადრევე დაიჭირა, თვით იუბილეს მომზადება კი ქართველ თავადაზნაურობას მიანდო.

ამ საკითხისადმი მიძღვნილი ერთ-ერთი პირველი პუბლიკაცია ქართულ პერიოდულ პრესაში ჯერ კიდევ 1898 წლის სექტემბერში¹ დაიბეჭდა. მისი ავტორი, ცნობილი ქართველი ჟურნალისტი, მოგვიანებით ჟურნალ „განათლების“ რედაქტორი მალაქია ბოლქვაძე წერდა: „სამი წლის შემდეგ დადგება ხანა, რომელიც დაასრულებს ჩვენის ქვეყნის რუსეთის მფარველობის ქვეშ ყოფნის ისტორიის პირველ საუკუნეს. ეს საუკუნე გახლავთ ქართველი ერის ახალი ცხოვრების დასაწყისი. ჩვენმა საზოგადოებამ ამ გარემოებას ყურადღება უნდა მიაქციოს და შექმნას ძეგლი, რომელიც ყველას ნათლად დაუსურათხატებს უკანასკნელი საუკუნის განმავლობაში ჩვენს ახალ გზა-ნიადაგზედ მსვლელობას. ეს ძეგლი უნდა შექმნათ ბეჭდვითის სიტყვით და არა თლილის ქვით, ანუ რკინა-სპილენძით. ... უნდა გამოვთქვათ, რა გვქონდა და რა ვიყავით, როდესაც რუსეთს შევუერთდით, რა მოხდა ჩვენში, ჩვენს საზოგადოებაში, მოწინავე დასში დღემდის და დღეს რა ვართ, რას წარმოვადგენთ, რა გვაქვს“. ავტორი წინადადებას აყენებდა, ჩამოეყალიბებინათ სარედაქციო კომისია, მოემზადებინათ და გამოეცათ კრებული, რომელსაც ექნებოდა განყოფილებები: ეკონომიკური, საზოგადოებრივი, ლიტერატურული და სხვა (ივერია, 1898: 26 სექტემბერი).

ზუსტად იმავე დღეებში გაზეთ „კვალში“ გამოქვეყნდა პროფესორ ალექსანდრე ხახანაშვილის წერილი „როგორ ვიდღესასწაულოთ ასი წლის დღე საქართველოს რუსეთთან შეერთებისა“. მეცნიერი აღნიშნავდა: ...დრო გადის და თან მიაქვს ჩასანთქავათ ყოველივე ის, რაც ერთხელ ბრწყინავდა და ცხოველის შუქით ანათებდა. მხოლოდ ისტორიული მოგონება-და აღვიძებს მომავალ თაობაში წარსულის ლამპარს. ისტორიული მოგონება ყველგან დაკავშირებულია იმ ძველ ნაშთებთან, რომელნიც თალსაჩინოთ მოწმობენ ერის სიდიადეს. ამიტომ ჩვენს გვმართებს ვისარგებლოთ ასწლოვანი ხანით რუსეთთან ცხოვრებისა და მოვუყაროთ თავი ისეთ ნაშთებს, რომელნიც ჩვენი ერისათვის გულსახმიერო და უცხოთათვის დასამტკიცებელი საბუთი იყოს საქართველოს ...კულტურისა. ამ მიზნით, ჩვენი აზრით, საჭიროა გამოიცეს რამდენიმე სამეცნიერო ნაწერი და დაარსდეს საერო სახლი ანუ მუზეუმი, ...უნდა აღიბეჭდოს ისეთი ხელთნაწერები, რომელთაც აქვთ საკაცობრიო ინტერესი. ...ამ დღისათვის უნდა დამზადდეს გეგმა და სამირკველი მაინც ჩაიყაროს მუზეუმისა,² რომელსაც შეიძლება დაერქვას სახელი მეფე ერეკლე მეორისა. ...მუზეუმში იქნება საბუნებისმეტყველო განყოფილება..., სახალხო სამკითხველო, აუდიტორია ლექციების წასაკითხათ და სახალხო თეატრის დარბაზი. ...ამგვარი მუზეუმის აგებაში მონაწილეობა უნდა მიიღოს მთელმა ერმა, რადგანაც იგი იქნება საუნჯე ნაშთთა, რომელნიც მოწმობენ წარსულს, გვიღვიძებენ მომავლის იმედს და აწმყოში იქნება ჩვენი გამამხნეველები და უცხოთათვის პატივსაღები დაწესებულება. ეს დღესასწაული იქნება მშვიდობიანი, წყნარი და „კულტუროსანი“ ნიშნებით აღნიშნული“ (კვალი, 1898: 668-669).

საზოგადოებაში დაიწყო მსჯელობა, საიდან აეთვალათ საქართველოში რუსეთის დამკვიდრების დასაწყისი და რომელ კონკრეტულ ფაქტთან დაეკავშირებინათ მომავალი ზეიმი. ზოგი პავლე I-ის 1801 წლის 18 იანვრის მანფესტს ასახელებდა, ზოგიც ალექსანდრე I-

¹ თარიღები მითითებულია იულიუსის კალენდრით (ძველი სტილით).

² მუნიციპალური მუზეუმი თბილისში მხოლოდ 1910 წელს დაარსდა, 1943 წელს მას თბილისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი ეწოდა და ბინა თბილისის ყოფილ ქარვასლაში დაიღო. დღეს იწოდება იოსებ გრიშაშვილის სახელობის თბილისის ისტორიის მუზეუმად.

ის 1801 წლის 12 სექტემბრის მანიფესტს ამჯობინებდა და სხვა. მაგალითად, პროფესორი ალექსანდრე ხახანაშვილი მოსკოვის ერთ-ერთ გაზეთში გამოქვეყნებულ სტატიაში ამგვარ თარიღად ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის, გიორგი XII-ის გარდაცვალების დღეს - 28 დეკემბერს მიიჩნევდა, რადგან, მისი აზრით, რუსეთის მთავრობამ სწორედ ამ დღიდან დააწესა საქართველოში ჯერ დროებითი და შემდეგ მუდმივი მმართველობა (Московские, 1900: 30 сентября).

საიუბილეო დროდ 1901 წლის სექტემბერი შეირჩა. ცოტა მოგვიანებით, საიმპერიო მთავრობამ ნება დართო, ქართველი თავადაზნაურობის მეთაურობით, საზეიმო ღონისძიებები 25-28 სექტემბერს ჩაეტარებინათ.

სადღესასწაულო პროგრამა შეიმუშავა განსაკუთრებულმა კომისიამ ინჟანტერიის გენერლის, თავად ი. ამილახვრის თავმჯდომარეობით. ხსენებული პროგრამის განსახილველად, 1900 წლის 21 ნოემბერს თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა წინამძღოლის, დავით მელქიშვილის, ხელმძღვანელობით, მოიწვიეს აღმოსავლეთ საქართველოს თავადაზნაურთა საგანგებო კრება. ხანგრძლივი კამათის შემდეგ კრებამ დაამტკიცა წარმოდგენილი პროგრამა, რომელიც ასეთი შინაარსისაა:

„1. გამართულ იქნას ხელის მოწერა ძეგლის ასაგებად საქართველოს რუსეთთან შეერთების სახსოვრად; 2. არჩეულ იქმნას 20 კაცისაგან შემდგარი დეპუტაცია, რომელმაც პეტერბურგში პანაშვიდი უნდა გადაიხადოს და გვირგვინებით შეამკოს საფლავები იმპერატორთა: პავლე I-ის, ალექსანდრე I-ის, ნიკოლოზ I-ის, ალექსანდრე II-ის და ალექსანდრე III-სა, აგრეთვე უნდა გადაიხადონ პანაშვიდი იმპერატრიცა ეკატერინე II-ის და განსვენებული მემკვიდრე ცესარევიჩის, გიორგი ალექსანდრის ძის, სულის მოსახსენებლად; 3. დაარსებულ იქმნას კადეტთა კორპუსში ოთხი სტიპენდია იმ რაზმების ოფიცერთა შვილებისათვის, რომელნიც ამ ასი წლის წინათ პირველნი შემოვიდნენ თფილისში; 4. 1901 წლის 11 სექტემბერს გამართულ იქმნას თავადაზნაურთა საგანგებო კრება და გარდახდით იქმნას სიონის ტაძარში პანაშვიდი განსვენებულ იმპერატორთა სულის მოსახსენებლად; 5. 12 სექტემბერს გარდახდით იქმნას სადღესასწაულო წირვა, შემდეგ გამართულ იქმნას: საგანგებო სადილი - სტუმართა და ჯარისათვის, სახალხო დღესასწაული და საგანგებო წარმოდგენა სახაზინო თეატრში. ამას გარდა გამართულ უნდა იქმნას ბალი, რომელზედაც მოიწვევენ მინისტრებს, მათ ამხანაგებს, რუსეთის გუბერნიების თავადაზნაურთა წინამძღოლთ, კავკასიის უმაღლეს დაწესებულებათა წარმომადგენელთა და ქართველ თავადაზნაურთ; და, დასასრულ 6. გამოცემულ იქმნას საიუბილეო წიგნი ისტორიულის მიმოხილვით” (ივერია, 1900: 24 ნოემბერი; კვალი, 1900: 762-763).

კრების ზოგიერთმა მონაწილემ განაცხადა, რომ პროგრამა მეტისმეტად ვრცელია და თავადაზნაურობას მის შესასრულებლად ფული არ ეყოფა, ხოლო რამდენიმე დამსწრემ უარი თქვა სათავადაზნაურო სახლის - ქარვასლის შემოსავლიდან ყოველწლიურად სასტიპენდიო თანხის გამოყოფაზე.¹

¹ ამ საკითხზე არაერთი პუბლიკაცია დაიბეჭდა პერიოდულ გამოცემებში. სტიპენდიის მოწინააღმდეგენი იშველიებდნენ თავადაზნაურთა საკრებულოს იმ გადაწყვეტილებას, რომლის

კრებამ აირჩია 25 კაცისაგან შემდგარი კომიტეტი დავით მელიქიშვილის თავმჯდომარეობით. წევრებად 6 მაზრის წინამძღოლი და სხვა თავადები: გენერალ-ადიუტანტი ზ. ჭავჭავაძე, კავალერიის გენერალი ი. ამილახვარი, გენერალ-ლეიტენანტი მ. ამირეჯიბი, გენერალ-მაიორი ი. ჭავჭავაძე, გენერალ-მაიორი ბ. ჩოლოყაშვილი, გენერალ-მაიორი ქ. მამაცაშვილი, გენერალ-მაიორი ა. ბებუთაშვილი, გენერალ-მაიორი ი. ხიმშიაშვილი, გენერალ-მაიორი ს. ჭილაშვილი, უმაღლესის კარის ეგერმეისტერი ნ. არღუთაშვილ-მხარგრძელი, ზ. ანდრონიკაშვილი, ა. მუხრან-ბატონი, ი. ჭავჭავაძე, ი. ბარათაშვილი, მ. მაჩაბელი, ვ. მაჩაბელი, ი. თულაშვილი და ლ. ჯანდიერი (ივერია“, 1900: 24 ნოემბერი).

„საიუბილეო“ კომისია ქუთაისის გუბერნიაშიც ჩამოყალიბდა. მასში შევიდნენ: დ. ნიჟარაძე, პ. თუმანიშვილი, ა. ნანეიშვილი, ს. წერეთელი, გ. ზდანოვიჩი და ა. ქოჩაკიძე (ივერია, 1901: 15 მარტი). 1901 წლის 1 ივლისს შედგა თბილისისა და ქუთაისის კომისიების გაერთიანებული სხდომა. კომისიამ დაამტკიცა შემუშავებული გეგმა, მაგრამ უთანხმოება გამოიწვია ერთმა საკითხმა: ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურობა მოითხოვდა საიუბილეო ადრესში აესახათ ქართველობის მდგომარეობა მეცხრამეტე საუკუნეში და მისი ახლანდელი საჭიროებანი. თბილისის გუბერნიის წარმომადგენლები ამის წინააღმდეგი იყვნენ, აცხადებდნენ: საიუბილეო მიმართვაში არაფერი უნდა იყოს თქმული საჭიროება-გაჭირვების შესახებო. საკითხი ამ სხდომაზე ვერ გადაწყდა (ცნობის ფურცელი, 1901: 1 ივლისი). დასავლეთ საქართველოს 5 წარმომადგენელი, კერძოდ, გ. ზდანოვიჩი, ა. ნანეიშვილი, მიქელაძე, ა. ქოჩაკიძე და ს. ხუნდაძე, შეიყვანეს საიუბილეო კრებულის მოსამზადებელ სარედაქციო კომისიაში (ცნობის ფურცელი, 1901 წ., 3 ივლისი).

აღსანიშნავია, რომ იყვნენ ისეთი თავადებიც, რომელთაც ყოფნიდათ გამბედაობა, წასულიყვნენ უმრავლესობის წინააღმდეგ და, საერთოდ, დაეგმოთ მსგავსი „დღესასწაული“. მაგალითად, სიღნაღის მაზრის თავადაზნაურთა წინამძღოლს იოსებ შალიკაშვილს განუცხადებია, რომ საჭიროა ასეთ ზეიმზე უარის თქმა და ამ საკითხისადმი უფრო პრინციპული მიდგომა გვმართებსო (უტიაშვილი, <http://www.ick.ge/rubrics/main-news/61-tnews/7162--the-shalikashvili.html>).

თბილისის თავადაზნაურთა მიერ არჩეულმა კომისიამ განიზრახა გამოეცა საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორია, რომელშიც ხუთი განყოფილება იქნებოდა. წიგნში განმარტებული უნდა ყოფილიყო, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ ისტორიულ მოვლენას; უნდა აღწერილიყო ქართველი ერის მოქალაქეობრივი და სულიერი ცხოვრების მთავარი მოვლენები ბოლო ასი წლის განმავლობაში; გაეშუქებინათ ეკონომიკური განვითარების ისტორია, გადმოეცათ სამხედრო ცხოვრების ეპიზოდები (პირველი ქართული რაზმის შედგენა, ომიანობის დროს რა მონაწილეობა მიიღეს ქართველებმა და რა სამსახური გაუწიეს რუსეთს), ასევე იმ პირობა და მოღვაწეთა ბიოგრაფიული ცნობები, რომელთაც „ხალხის წინაშე სამსახური მიუძღვით“. გაზეთის ინფორმაციით, წიგნის შედგენაში 20-ზე მეტი კაცი მონაწილეობს და ბეჭდვას მოკლე ხანში შეუდგებიან. იმავე გაზეთში აღნიშნულია, რომ კომისიის თავმჯდომარეს საქართველოში სწავლა-განათლების შესახებ მიმოხილვის

თანახმად, ხსენებული ქონებიდან თანხა მხოლოდ ქართველ თავადაზნაურთა მომავალი თაობების აღზრდისათვის უნდა დახარჯულიყო.

დაწერა იაკობ გოგებაშვილისათვის შეუთავაზებია. „დედა ენის“ შემოქმედს ამ წინადადებაზე უარი უთქვამს და „დაუსახელებია 4 განათლებული ქართველი, რომელთაც, მისი აზრით, შეუძლიანთ ეს შრომა იკისრონ“ (ივერია, 1900: 11 მარტი).

მზადებაში ჩაერთო თბილისის თვითმმართველობაც. ქალაქის თავმა წინადადებით მიმართა გამგეობას, შეექმნათ და დაებეჭდათ წიგნი „თბილისის ქალაქის მართვა-გამგეობის ისტორია“. წინადადება მოიწონეს (ცნობის ფურცელი, 1898: 15 აპრილი). ამასთან, ქალაქის საბჭომ ამოირჩია განსაკუთრებული კომისია და დაავალა მას, „სახსოვარეო რითიმე ეს ისტორიული და ჩვენთვის დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა“. კომისიამ არაერთი სხდომა გამართა. განიხილებოდა 4 ძირითადი საკითხი: 1. თბილისში პოლიტექნიკური უმაღლესი სასწავლებლის გახსნა, 2. საპოლიტექნიკუმი მუზეუმის დაარსება, 3. თბილისში რუსეთის მმართველობის ასი წლის ისტორიის გამოცემა და 4. ძეგლის დადგმა (ცნობის ფურცელი, 1900: 17 სექტემბერი).¹

პირველი გადაწყვეტილება მუზეუმის გახსნას შეეხო. კომისიამ თანადგომისათვის მოსკოვის ანალოგიურ მუზეუმს მიმართა, საიდანაც დროულად მიიღო სათანადო ინფორმაცია, გეგმა, მუზეუმში დაცული კოლექციების აღწერილობა და სხვა (ივერია, 1899: 29 აპრილი).

სამხედრო ისტორიის ცნობილ სპეციალისტს სიმონ ესაძეს იდეა გაუჩნდა, გამოეცა კრებული რუსულ ენაზე, რომელშიც შევიდოდა რუს მწერალთა, პოეტთა და პუბლიცისტთა წერილები საქართველოს შესახებ (ივერია, 1901: 6 მაისი).

საიუბილეოდ კავკასიის საიმპერატორო სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებამ თბილისში სამეურნეო-სამრეწველო გამოფენის მოწყობა დაგეგმა. შედგა სათანადო პროგრამა, რომელიც ჯერ მთავარმართველმა გ. გოლიცინმა მოიწონა, შემდეგ კი, მცირეოდენი ცვლილებებით, იმპერიის მიწათმოქმედებისა და სახელმწიფო ქონების მინისტრმა დაამტკიცა. გამოფენის მხატვრული გაფორმება თვალსაჩინო ქართველ მხატვარს, გიგო გაბაშვილს, დაეკისრა (ივერია, 1901: 17, 26 სექტემბერი; 5 ოქტომბერი).²

გააქტიურდა ზოგიერთი სხვა ორგანიზაციაც. მაგალითად, შავი ქვის მწარმოებელთა საბჭომ ამ თარიღის აღსანიშნავად 1000 მანეთი გადადო (ივერია, 1901: 8 მაისი). კავკასიის სამხედრო შტაბთან არსებულმა სამხედრო საისტორიო განყოფილებამ დაადგინა, 12 სექტემბრისათვის გამოეცა წიგნი სათაურით: „კავკასიის საიუბილეო კრებული“. განყოფილებას უთხოვია თბილისის ქალაქის თავისთვის, შეერჩია ვინმე თბილისის მოკლე ისტორიის დასაწერად, რომლის შეტანაც გათვალისწინებული იყო მომავალ კრებულში. ქალაქის თავს ეს საქმე თბილისის საბჭოს მდივნის - სტეფანე ჭრელაშვილისათვის მიუწვდია

¹ საიუბილეო დღესასწაულში მონაწილეობა თბილისის თვითმმართველობას 30 ათას მანეთამდე თანხა დაუჯდა. 1901 წლისათვის თბილისის ბიუჯეტი მილიონ ორასი ათასს მანეთს შეადგენდა (ცნობის ფურცელი, 1901: 21, 28 აგვისტო).

² 1901 წლის 2 სექტემბერს თბილისში გაიხსნა კავკასიის სამეურნეო და სამრეწველო გამოფენა. იგი ერთდროულად საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100 და კავკასიის სამეურნეო საზოგადოების 50 წლისთავს მიეძღვნა და წარმატებით ჩატარდა. გამოფენაზე ქალაქ თბილისის ცალკე პავილიონი ჰქონდა დათმობილი (სატკოვეა, <http://www.lsg.ge/?cat=production&id=1870>).

(ივერია, 1901: 7 თებერვალი). ჭრელაშვილს დავალება შეუსრულებია, შეუდგენია „თბილისის ისტორიული მიმოხილვა“, რისთვისაც ფართოდ უსარგებლია კავკასიის მთავარმართებლის კანცელარიის არქივში დაცული მასალებითა და დოკუმენტებით (ცნობის ფურცელი, 1901: 21 აგვისტო).

პერიოდული პრესის ცნობით, საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100 წლისთავის აღსანიშნავად, ახალგაზრდების ერთ ჯგუფს საიუბილეო კრებულის გამოცემა განუზრახავს, სურდათ სხვა წერილებთან ერთად კრებულში მოეთავსებინათ ყველა ტრაქტატი და ხელშეკრულება, რომლებითაც რუსეთის მთავრობა შეჰკვრია ქართველ მეფეებსა და მთავრებს (ცნობის ფურცელი, 1900: 1 აგვისტო).

სხვა ინფორმაციით, ერთ-ერთი უმაღლესი სასწავლებლის ქართველ სტუდენტს საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ისტორიაზე ვრცელი ნარკვევი დაუწერია. „მას ახლა განუზრახვა აქვს, ამ ნაშრომიდან ზოგიერთი მონაკვეთი ევროპულ ენებზე თარგმნოს და ცალკე დაბეჭდოს იმ დღეებისათვის, როდესაც საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ასი წელიწადი შესრულდება. „ფიქრი არ უნდა, რომ ასეთ შრომას ყველგან დიდი მნიშვნელობა ექნება“ (ცნობის ფურცელი, 1899: 15 ივლისი).¹

საიუბილეო კომისიამ და თბილისის თვითმმართველობამ დაადგინეს, საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100 წლის სახსოვრად თბილისში დააარსონ 2 პირველდაწყებითი სასწავლებელი და ააგონ მათთვის სათანადო შენობები (ცნობის ფურცელი, 1901:29 აგვისტო). ეს გადაწყვეტილება ქალაქის საბჭოს უნდა დაემტკიცებინა, მაგრამ პრესაში ამის თაობაზე ინფორმაცია აღარ გამოქვეყნებულა.

რუსეთში მცხოვრებ იმერეთის ბაგრატიონთა შტოს შთამომავალ უგანათლებულეს თავადებს – გრუზინსკებს – გადაუწყვეტიათ, „იუბილეს“ სახსოვრად მოსკოვში, მიძინების ტაძარში, სადაც მათი რამდენიმე წინაპარი იყო დაკრძალული, აეგოთ ეკლესია. პროექტი მოსკოვის არქიტექტორ ა. გუსტასასთვის შეუკვეთიათ. „ეკლესია ქართულს გემოვნებაზედ იქნება აშენებული წმინდა ნინოს სახელზედ. ...500 სულამდე ადამიანს დაიტევს და აქვე იქნება გრუზინსკების საგვარეულო აკლდამა“, - იუწყებოდა გაზეთი (ივერია, 1901: 7 თებერვალი).

საიუბილეო კომისიის დაკვეთით, თბილისში მოღვაწე, წარმოშობით პოლონელ მოქანდაკე ფელიქს ხოდოროვიჩს² შეუდგენია ძეგლის პროექტი, რომლის დადგმა გადაწყვიტა საქართველოს თავადაზნაურობამ. შემორჩენილია ამ პროექტის აღწერა: „ძეგლი წარმოადგენს

¹ შესაძლოა აქ იგულისხმებოდეს მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტი მიხეილ ხელთუფლიშვილი, რომლის წიგნი „Вступление Грузии в состав Российской империи“ 1901 წელს ქუთაისში გამოიცა.

² ფ. ხოდოროვიჩს ეკუთვნის არაერთი ქანდაკება ქართულ თემაზე, მაგალითად, „ქართველ ჯარისკაცს ცხენით გადაჰყავს თავისი ოჯახი“, „ქართველი ჯარისკაცი ოჯახით“, „იმერული ურემი კამეჩებით“ და სხვ. (http://artinvestment.ru/auctions/16130/works.html?first_letter=X&citems=414779472004&wc=5). ფ. ხოდოროვიჩი თბილისში არსებული ა. პუშკინის, ნ. გოგოლის სკულპტურების, ასევე დიმიტრი ყიფიანის და დავით ერისთავის ბიუსტების ავტორიცაა, რომლებიც მათ საფლავებზე დაიდგა მთაწმინდის პანთეონში (კარბელაშვილი, http://georgianart.ge/index.php?option=com_content&view=article&id=136%3A-1920-&catid=42%3A2010-12-03-16-05-33&Itemid=91&lang=ka).

ქანდაკებას ორი მანდილოსნის: ერთი ქართველისა და ერთის რუსისას. ქართველ ქალს მარცხენა ხელში უჭირავს ფარი, რომელიც ძირს დაუშვია, ხოლო მარჯვენა ხელში ჯვრით ეგებება რუსის ქალს. უკანასკნელი მარჯვენა ხელით ხმალამოწვდილი და მარცხენა ხელით ფარგაშლილი თავის მფარველობის ქვეშ იღებს ქართველს მანდილოსანს“. გაზეთის ცნობით, ძეგლის აგებას 50 ათასი მანეთი დაჭირდება (ცნობის ფურცელი, 1900: 31 დეკემბერი).¹

პროგრესული ქართველი საზოგადოება შეეცადა, მომავალი ისტორიული თარიღი, რამდენადმე მაინც, ქვეყნისათვის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. „სანკტ-პეტერბურგსკიე ვედომოსტში“ გამოქვეყნდა ალექსანდრე კახის (სავარაუდოდ, პროფესორ ალექსანდრე ხახანაშვილის) წერილი „საქართველოს რუსეთთან შეერთებიდან ასი წლის შესრულების გამო“. ავტორი ცდილობდა დაერწმუნებინა საიმპერიო ხელისუფლებას, რომ ამ თარიღის სახსოვრად საუკეთესო ძეგლი იქნებოდა თუ საქართველოში შემოიღებდნენ ერობას, ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტს და დააფუძნებდნენ უმაღლეს სასწავლებელს. წერილში აგრეთვე დასაბუთებული იყო მოსკოვის უნივერსიტეტში ქართული ფილოლოგიის კათედრის დაარსების საჭიროება (ივერია, 1901: 17 აგვისტო).

აღსანიშნავია, რომ დაწყებულ სამზადისს გარკვეული გეგმები დაუკავშირა ქართველმა სასულიერო წოდებამაც. ქართველმა ეპისკოპოსებმა თხოვნით მიმართეს წმინდა სინოდს, რათა „პეტერბურგის თეოლოგიის აკადემიაში დააარსოს ქართული საეკლესიო ისტორიის დამოუკიდებელი კათედრა, სადაც შეისწავლიან ხელნაწერებსა და ყველაფერს, რაც კი ქართულ ეკლესიას ეხება“ (მიტროპოლიტი ანანია, 2012: 200). სატახტო გაზეთების ინფორმაციით, ამ საკითხის განსახილველად, სინოდს გამოუყვია საგანგებო კომისია პროფესორების ტ. ბარსოვის, ნ. პოკროვსკისა და დოცენტ ა. ბრილიანტოვის შემადგენლობით (ცნობის ფურცელი, 1900: 8 ივნისი).²

რუსეთში კარგად ესმოდათ, რომ საქართველოსა და ქართველი ერისათვის იმპერიის უღელქვეშ მოქცევის თარიღში სადღესასწაულო არაფერი იყო. იმასაც მშვენივრად ხედავდნენ, რომ საიუბილეოდ მხოლოდ ქართველი ზეპური საზოგადოება და, ისიც უფრო ხელისუფლების დასანახად, ემზადებოდა. ამ რეალობის დამალვას ემსახურებოდა მეტროპოლიის პერიოდული პრესა, რომელსაც საქმე ისე უნდა წარმოეჩინა, თითქოს რუსეთთან საქართველოს შეერთების 100 წლისთავს ზემოთ მთელი ქართველობა აღნიშნავდა. მაგალითად, გაზეთ „როსიაში“ გამოქვეყნებულ პუბლიკაციაში „საქართველოს შემოერთებიდან ასი წლის შესრულების გამო“, ა. ნოვიკოვი წერდა: „ქართველი ხალხი უმთავრესად არისტოკრატიულია. აზნაურის წოდებას დიდად აფასებენ როგორც თვით აზნაურნი, ასევე სხვა წოდებისანიც. ამიტომ შეცდომა არ იქნება თუ ქართველ თავადაზნაურთა მოქმედებას მთელ ქართველ ხალხის მოქმედებად ჩავთვლით“ (ივერია, 1901: 8 მაისი).

¹ ძეგლი, როგორც ჩანს, ვერ აიგო. ყოველ შემთხვევაში, აქამდე მის კვალს ვერ მივაკვლიე. ძეგლის თაობაზე ინფორმაცია არც მოქანდაკე ხოდოროვიჩის ბიოგრაფიაში მოიპოვება (<http://artinvestment.ru/auctions/16130/biography.html>).

² 1911 წელს პეტერბურგში, მართლაც შეიქმნა საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შემსწავლელი ცენტრი, რომელმაც მხოლოდ 1917 წლამდე, ბოლშევიკების გაბატონებამდე იარსება.

ამავე სტატიაში რუსმა პუბლიცისტმა დასცინა კიდევ ქართველ წარჩინებულ წოდებას, როდესაც მოიხმო ერთ-ერთ ნაკლებად ცნობილ მოთხრობაში აღწერილი ნათლობის ამბავი ქართველი თავადიშვილის ოჯახში და იგი მიმდინარე საიუბილეო სამზადისს დაუკავშირა. ნაწარმოების მიხედვით, ნათლობაში იწვევენ აუარება ხალხს და აგირავებენ ყველაფერს, რისი დაგირავებაც კი შეიძლება. ნადიმი საუცხოო გამოდგება, მაგრამ... მეორე დღეს მეზობელთან თავადის ოჯახიდან კაცს გზავნიან ერთი მუჭა ჩაისათვის. „ამას ხომ არ აპირებს ეხლა ტფილისის თავადაზნაურობა?“ - სარკასტულად დასძენდა ა. ნოვიკოვი.

ავტორი შემდეგ ეხებოდა საიუბილეოდ თბილისში ძეგლის აგების თემას და მიუთითებდა, რომ ძეგლი საუკუნოდ რჩება. მას აღმზრდელობითი მნიშვნელობა აქვს, რის გამოც ამ საკითხს უფრო სერიოზულად უნდა მივუდგეთ. ნოვიკოვი ასე აანალიზებდა ძეგლის პროექტს: „დედაკაცი - რუსეთი - ზის, იმის ფეხით წევს დაჭრილი საქართველო. დააკვირდით, რამდენად კარგად ხატავს ეს ძეგლი ჩვენს დამოკიდებულებას და რამდენად სასიამოვნოა იგი ჩვენ, რუსთათვის. ყოველი მხრიდან შევიწროებული საქართველო ერთმორწმუნე რუსეთს სთხოვდა შემწეობა-დახმარებას და ჰპოვა კიდევ ეს შემწეობა. მაშასადამე, ჭრილობა მორჩენილა? განიკურნა საქართველო? არაო, - გვეუბნება ძეგლი; - საქართველო ჯერ ისევ დაჭრილია! ვისგანაა დაჭრილი? რუსეთისაგან ხომ არა? არა, ეს ძველ, განვლილ ჭრილობათა მოგონებაა. მაშ, რაღა საჭიროა ამ განვლილ ჭრილობათა აღნიშვნა ძეგლზედ? უკეთესი არ იქმნება დავიწყებას მიეცნენ ეს ჭრილობანი თუ საქართველო მართლაც განიკურნა? სისხლისაგან ხომ აღარ იცლება იგი!“ (ივერია, 1901: 8 მაისი).

საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100, ასევე სასოფლო-სამეურნეო და სამრეწველო გამოფენის გახსნასთან დაკავშირებით, მოიჭრა ვერცხლისა და სპილენძის მემორიალური მედლები. მედლის აღწერილობა ასეთია:

შუბლი: რუსულ ეროვნულ სამოსში გამოწყობილი და ტახტზე მჯდომი ქალი; ტახტის საფეხურთან ჩამომჯდარია ქართულ ეროვნულ ტანსაცმელში გამოწყობილი ქალი (რუსეთისა და საქართველოს ემბლემა). ქართველ ქალს ხელი აქვს გაწვდილი მედალზე გამოსახული ამომავალი მზისაკენ, რომელზეც საქართველოს რუსეთთან შეერთების თარიღია აღბეჭდილი - „1801“. მთელი ამ კომპოზიციის ქვეშ მეორე თარიღია - „1901“.

ზურგი: გამოფენისადმი მიძღვნილი რუსული წარწერა „За труды и знания“ და დაფნის შტო. რომაული ციფრი ზემოთ „С“ - საქართველოს რუსეთთან შეერთების ასი წლისთავს აღნიშნავს, ქვემოთ „L“ კი - კავკასიის სამეურნეო საზოგადოების მოღვაწეობის 50 წლისთავს. ირგვლივ ზედწერილია: „Кавказская выставка сельск. хозяйства и промышленности“ (კაპანაძე, 1969: 164).

საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ასი წლისთავის აღსანიშნავად რამდენიმე პუბლიკაცია განხორციელდა, მათ შორის, გამოიცა წიგნები და ალბომები:

1. საქართველოს რუსეთთან შეერთება: შეერთების დროის საქართველოს მეფეთა, დედოფალთა და ბატონიშვილთა სურათები. თფილისი: წიგნის გამომცემელ ქართველთა ამხ. გამოცემა 44 და მისივე სტამბა, 1901.

2. Е. С. Сталинский, Юбилейный сборник к столетию присоединения Грузии к России. 1801-1901 / Материалы собр. Е. С. Сталинский ; изд. под ред. К. Н. Бегичева. Тифлис, 1901.
3. З. Авалов. Присоединение Грузии к России, М., 1900.
4. Утверждение русского владычества на Кавказе: К столетию присоединения Грузии к России: 1801-1901 / Под руководством Н. Н. Белявского; под ред. генерал-майора В. А. Потто, т. I, Тифлис, 1901. გამოცემულია ამ კრებულის მხოლოდ I-IV და XII ტომები.
5. Кирион, Краткий очерк истории Грузинской Церкви и Экзархата в XIX веке, Тифлис, 1901.
6. Хелтуплишвили Михаил Виссарионович. Вступление Грузии в состав Российской империи, Кутаиси, 1901.
7. Альбом Портретной галереи Кавказского Военно-Исторического Музея. Портреты русских Императоров, Царей Грузии, Главнокомандующих, Наместников и Главнокомандующих на Кавказе : К 100-летию присоединения Грузии к России, 1801.12.IX-1901 / Изд. Ротмистр Б.С. Эсадзе. Тифлис: Фототип. и лит. К.И. Месхиева, 1901.

საკვატო სტუმართა ნაწილი საქართველოს დათქმულ „იუბილემდე“ კარგა ხნით ადრე ეწვია. მაგალითად, საბერძნეთის დედოფალი შვილებითურთ და კავკასიის ყოფილი მეფისნაცვალი, იმჟამად სახელმწიფო საბჭოს თავმჯდომარე, დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვი ოჯახით, სამხედრო გემ „პრუტიტ“, ჯერ კიდევ 1901 წლის 25 აგვისტოს უკვე ბათუმში ჩამოვიდნენ და დასასვენებლად ბორჯომში (ლიკანში) გაემგზავრნენ (ცნობის ფურცელი, 1901: 25 აგვისტო).

დღესასწაულში მონაწილეობის მისაღებად ისინი თბილისს 24 სექტემბერს ესტუმრნენ. მათ გარდა, ჩამოსულთა შორის იყვნენ რამდენიმე დიდი მთავარი, ასევე, მოსკოვის, პეტერბურგის, კიევის, ვილნოს გუბერნიების თავადაზნაურთა წინამძღოლები და სხვები, რომელთაც პირველი საზეიმო დახვედრა რკინიგზის სადგურში გაუმართეს.

ამ დღისათვის თბილისი საგანგებოდ მორთეს, უმთავრესი ქუჩები - მიხეილისა და გოლოვინის პროსპექტები რუსეთისა და საბერძნეთის დროშებით შემოსეს, აღმართეს ორი ტრიუმფალური თალი, ერთი რკინიგზის სადგურთან და ერთიც გოლოვინის პროსპექტზე, ქუჩებში სკოლის მოსწავლეები ჩამწკრივეს (Кавказ, 1901: 25 сентября). გაზეთის ინფორმაციით, „ქუჩებში ხალხი ბლომად იდგა და „ურას“ ძახილით ეგებებოდა სტუმრებს“ (1901: 26 სექტემბერი). ერთი თვითმხილველიც ამასვე გვიდასტურებს, რომლის სიტყვით, „ქუჩებზე დიდძალ ხალხს მოეყარა თავი, მაგრამ ცხადად ემჩნეოდა მას სრული გულგრილობა და აშკარა იყო, სანახაობის საყურებლად გამოსულიყო“ (ლასხიშვილი, 1992: 127). რადგან ზეიმს არ ჰქონია სახალხო ხასიათი, უნდა ვიფიქროთ, ქუჩაში მდგომთა უმრავლესობა, მართლაც, ან ანტურაჟის შესაქმნელად იყო გამოყვანილი ან კიდევ უბრალო ცნობისმოყვარეებს წარმოადგენდა.

საკატიო სტუმრებს პირველები მიესალმნენ მთავარმართებელი გ. გოლიცინი და ქალაქის მოურავის მოვალეობის შემსრულებელი შესტაკოვი.¹ თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა წინამძღოლმა დავით მელიქიშვილმა სიტყვით მიმართა დიდ მთავარს მიხეილ ნიკოლოზის ძეს: „დღეს საქართველოს სამეფოს თავისის ნებით რუსეთის იმპერიასთან შეერთების ასი წლის შესრულების დღესასწაულობისას, განუსაზღვრელის და ღრმა მღელვარებით მოგიძღვნიტ სალამს თავადაზნაურთა სახელით, თქვენო იმპერატორობითო უმაღლესობავ, დიდო წარმომადგენლო ხელმწიფე იმპერატორისავ. ასი წლის წინად, მტრებისაგან შევიწროებულმა საქართველოს მეფემ და ჩვენმა მამა-პაპამ, მათთან ერთად საქართველოს მკვიდრთ, თავისი და სამშობლოს ბედი რუსეთის თვითმპყრობელ მფლობელთა უძლეველს მარჯვენას მიანდვეს. ...ქართველ თავადაზნაურთა და საქართველოს მკვიდრთა წმინდა ძმური სიყვარული მთელის საუკუნის განმავლობაში მუდამ უცვლელი იყო. შეუერთდა-რა თავისის ნებით და გაულო კარი დარიალის ვიწრო ხეობისა, რომ რუსეთის ერს ამრიგად აზიის შუაგულ შესვლა ძლევამოსილად შესძლებოდა, ღვთისმშობლის წმინდა ხვედრის ძველის ივერიის უმაღლესი წოდება და მკვიდრნი ასი წლის განმავლობაში თავისის სამშობლოს სიკეთესა და ბედნიერებას რუსეთის თავადაზნაურობასთანა და ერთან მჭიდრო ერთობაში ჰხედავდნენ მუდამ. ...თქვენს იმპერატორობითს უმაღლესობას, კავკასიის უავგუსტოეს ხელმწიფის მოადგილედ ნამყოფს, იმთავითვე მეფის მოყვარე საქართველოსი და კავკასიის მკვიდრთ უქვეშევრდომილესნი გრძნობანი რუსეთის თვითმპყრობელ მფლობელთა ტახტის მიმართ კარგად მოეხსენება. მოგეხსენებათ აგრეთვე რუსეთის ერთმორწმუნე ერის მიმართ ჩვენი გრძნობანი. ამ საღმრთო გრძნობებმა მოგვივლინა თქვენი იმპერატორობითი უმაღლესობა დაუცხრომელ და დიდსულოვან მფარველად. მიიღეთ-ცა დიდო წარმომადგენლო მამულის მამისა, პურ-მარლი ქართველ თავადაზნაურთაგან და ნება მოგვეცით, ჩვენ მიერ თაყვანცემულო დიდო მთავარო, ამ ღრმა სიხარულის ნიშნად, რომ ამ დიდმნიშვნელოვან დღეთა შინა თქვენ ჩვენ შორის ბრძანდებით, ძველებური, ჩვენებური „ვამა“ მოგახსენოთ“ (ივერია, 1901: 26 სექტემბერი).

ახლა ძნელია დადგენა, ყოველივე ამას დავით მელიქიშვილი გულწრფელად ამბობდა თუ ფარისევლობდა, მართლა ასე ფიქრობდა ქართველი თავადაზნაურობა თუ ამით იმპერიის მაღალ გვამთა წინაშე მოჩვენებით ერთგულქვეშევრდომობას გამოხატავდა.

ამ საკითხის გასააზრებლად არსებობს ერთი საყურადღებო წყარო გიორგი ლასხიშვილის მოგონების სახით. მოგონებიდან ვგებულობთ: ქართველი საზოგადოების გარკვეული ნაწილი დაიმედებული იყო, რომ რუსეთის იმპერატორი წყალობას გაიღებდა და საქართველოში მნიშვნელოვან რეფორმებს გაატარებდა, კერძოდ: შემოიღებდნენ ერობებს, ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს, დართავდნენ თბილისში უნივერსიტეტის დაარსების ნებას და სხვა. დავით მელიქიშვილს ერთგვარი სტრატეგიაც ჰქონია შემუშავებული, რომელსაც მემუარისტი შემდეგნაირად გადმოგვცემს: თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა წინამძღოლს განუცხადებია: „თქვენ ხედავთ რა ამბებშია რუსეთის პრესა და მოხელეობა; ისინი დაჟინებით ლაპარაკობენ ჩვენს სეპარატიზმზე, გვაბეზდებენ მეფესთან და რუსის ერთან. ამიტომაც საჭირო ხმა ამოვიღოთ და გავახსენოთ, რომ საქართველო თავის ნებით

¹ მოულოდნელად გარდაცვლილი ქალაქის თავი გ. ევანგულოვი 1901 წლის 20 სექტემბერს დაკრძალეს.

შეუერთდა რუსეთს; მოვარგონოთ, რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რუსეთისათვის ამ შეერთებას: საქართველომ დარიალის კარები გაუღო რუსეთს და ამრიგად საშუალება მისცა მას - ახლო აღმოსავლეთში ფეხი მოეკიდნა. ამასთანავე უნდა ვუთხრათ რუსის მეფესა და ერს, რომ საქართველოს სამაგიეროდ არაფერი მიუღია. იმედი გაუცრუვდა და დღეს გადაგვარების გზას ადგია. ...ყველა ამის თქმას დიდი პოლიტიკური და მორალური მნიშვნელობა ექნება. ხოლო ყველაფრის თქმა შესაძლებელი იქნება, როცა ჩვენ ...ჩვენის ნებით ვიდღესასწაულებთ შეერთების ასი წლისთავს“ (ლასხიშვილი, 1992: 125).

რამდენად გამართლდა ეს მოლოდინი, ქვემოთ დავინახავთ, აქ კი დავძენ, რომ ერთგვარი კოდის შემცველი იყო დიდი მთავარის მიხეილ ნიკოლოზის ძის საპასუხო სიტყვაც, რომელშიც ვკითხულობთ: „ხელმწიფე იმპერატორმა მიბრძანა გადმოგვეთ სალამი, მოკითხვა და მასთან მწუხარება, რომ თქვენს საიუბილეო დღესასწაულობას მისი უდიდებულესობა ვერ დაესწრო, თუმცა ფიქრობს-კი, რომ ახლო ხანში ინახულებს კავკასიას. რაც შეეხება ჩემს საკუთარს გრძნობას, თქვენ იგი უკვე უწყით და ამიტომ მხვდებით უთუოდ, რომ თქვენს საიუბილეო დღესასწაულზედ მისი უდიდებულესობის ხელმწიფე იმპერატორის მიერ წარმომადგენლად დანიშვნას ჩემსას ჩემდა ბედნიერებადა ვთვლი“. როგორც ვხედავთ, კავკასიის ყოფილი მეფისნაცვლის მოკლე მისალმებაში ორჯერაა მინიშნებული, რომ რუსეთთან საქართველოს შეერთების ასი წლისთავი იმპერიის ხელისუფლებისათვის კი არ იყო სადღესასწაულო თარიღი, არამედ ქართველი თავადაზნაურობისათვის. მართალია, 26 სექტემბერს, მთავარმართებლის სასახლეში გამართულ შეხვედრაზე მიხეილ ნიკოლოზის ძემ ქართველ თავადაზნაურთა დეპუტაციას განუცხადა, „თქვენს დღესასწაულს ჩემს დღესასწაულადაც ვთვლიო“ (ივერია, 1901: 28 სექტემბერი), მაგრამ ზეპურ ქართველ საზოგადოებას ნათლად უნდა ეგრძნო, რომ მისი საიუბილეო ჩანაფიქრი მიზანს ვერ აღწევდა და იმპერატორის წყალობაც მოსალოდნელზე ბევრად ნაკლები იქნებოდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ მოხელეთათვის დამახასიათებელი პირფერობის პარალელურად, ზოგიერთი ქართველი თავადი ახერხებდა „იუბილეს“ დღეებში ხელისუფლების წინაშე საჭირო და მნიშვნელოვანი მოთხოვნაც დაეყენებინა. ამ მხრივ საგულისხმოა დუშეთის მაზრის თავადაზნაურთა წინამძღოლის, ყარანგოზიშვილის, მაგალითი. მას ასე მიუმართავს მთავარმართებელ გოლიცინისადმი:

„ამ ასის წლის წინათ პაპაჩემმა ყაზბეგმა გზა უჩვენა რუსებს საქართველოსაკენ. რუსებმაც საქართველოს სამხედრო გზით მოგვიტანეს ცოდნა და განათლება. ეს გზა ჩამოდიოდა დუშეთის მაზრაზე, რომლის წინამძღოლიც მე გახლავართ. მაგრამ, საუბედუროდ, განათლებას ყოველთვის გვერდზე ჩავვიტარებდნენ ხოლმე და დღემდე დუშეთის მაზრაში არ არსებობს არცერთი სასწავლებელი. უმორჩილესად ვთხოვ თქვენს ბრწყინვალეობას დახმარებას, რათა მეორე ასი წლის განმავლობაში მაინც მაზრაში თუნდ ერთი სასწავლებელი დაგვიარსოთ“. გოლიცინი დაჰპირებია: რადგან იმედი არა მაქვს, რომ ასი წელიწადი ვიცოცხლო, ამიტომ ვეცდები თქვენი თხოვნა უფრო ადრე შეგისრულოთო (Кавказ, 1901: 30 сентября).

„დღესასწაულის“ დიდი ნაწილი წირვებს, პარაკლისებს, საზეიმო სადილებსა და ვახშმებს დაეთმო, თუმცა იყო რამდენიმე კულტურული ღონისძიებაც.

25 სექტემბერს სიონის ტაძარში გადაიხადეს წირვა და შემდეგ პანაშვიდი, რომელშიც მოიხსენიეს რუსეთის იმპერატორები პავლე I-დან ალექსანდრე III-მდე, ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფე გიორგი XII და სხვები. ბოლოს კი ლოცვა აღავლინეს ნიკოლოზ II-ის, საიმპერატორო სახლისა და დინასტიის მიმართ. სამი საათისთვის სტუმრები კავკასიის სამეურნეო გამოფენას ეწვივნენ, სადამო კი თავად კ. მუხრან-ბატონის ოჯახში გაატარეს.

26 სექტემბერს მთავარმართელის სასახლეში შეკრებილ ქართველ თავადაზნაურთა წარმომადგენლებს იმპერატორ ნიკოლოზ II-ის რესკრიპტი წაუკითხეს. ნაშუადღევს ვერის მინდორზე, ყაზარმების მახლობლად, თავადაზნაურობამ ჯარს სადილი გაუმართა, ხოლო სადამოს იუბილეს მონაწილეთათვის სახაზინო თეატრში წარმოდგენა მოეწყო.

27 სექტემბერს თბილისის საკრებულოს შენობაში ქალაქის თვითმმართველობამ სტუმრები საუზმეზე მიიწვია. ამავე დღეს მთავარმართებლის ეგიდით, სახაზინო თეატრში შედგა სახალხო წარმოდგენა, შემდეგ კი – სადილი. სადილზე საპატიო სტუმრების გარდა მიწვეულნი იყვნენ თბილისში საგანგებოდ ჩამოყვანილი, ეროვნულ სამოსში გამოწყობილი საქართველოს სხვადასხვა კუთხის წარმომადგენლები. სადილის დროს რამდენიმე ქართული სიმღერა შეასრულეს ია კარგარეთელისა და სანდრო კავსადის გუნდებმა. სადილის შემდეგ გაიმართა ცეკვა-თამაში და ჭიდაობა. ვახშამს თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების თავადაზნაურობა მასპინძლობდა, რომელთა რამდენიმე წარმომადგენელს იმპერატორის სახელით ჯილდოები და წოდებები ებოძა.

„საიუბილეო“ ღონისძიებები 29 სექტემბერს დილით მთავარმართებლის მიერ გამართული საუზმით დამთავრდა.¹

ქართველი თავადაზნაურობა მოუთმენლად მოელოდა იმპერატორის რესკრიპტს, რომელიც მათ მიხეილ ნიკოლოზის ძემ გააცნო. საქართველოს რუსეთთან თავისი ნებით შეერთების დროიდან, - აღნიშნულია რესკრიპტში, - „ქართველი ხალხი და განსაკუთრებით ქართველი თავადაზნაურობა რუსეთის ხელმწიფეთა და ახალი სამშობლოსა მიმართ ერთგულებას შეურყევლად ადგანან. ბრძოლისა ველზედ, სადაც-კი წარსულ საუკუნის განმავლობაში ჩვენი ჯარი შეხვდებოდა ხოლმე რუსეთის მტერს, ქართველ თავადთა და აზნაურთა წინაპარნი თავისს სისხლს რუსეთის საქმისათვისა ჰღვრიდნენ და თავისს განუსაზღვრელი სიძამაციით ჩვენის იარაღის გამარჯვებას ხელს უწყობდნენ. ცოტანი არ არიან ქართველ თავადაზნაურთაგან ისეთნი, რომელთაც დაუვიწყარი სახელი მოიხვეჭეს როგორც რუსეთის სარდლებმა; ამგვარივე სახელი მოიხვეჭეს თავადაზნაურებმა და დაიმსახურეს თანამედროვეთა პატივის ცემა და შთამომავალთა კეთილი მოგონება თავისს სასარგებლო სამოქალაქო მოღვაწეობით.

¹ ხუთი დღის განმავლობაში მიმდინარე „საიუბილეო“ ღონისძიებების აღწერა, როგორც ოფიციალური ინფორმაცია, სრულადაა გამოქვეყნებული გაზეთებში „Кавказ“, „Тифлисский листок“, „Новое время“, „ივერია“ და „ცნობის ფურცელი“.

სიმართლით მოვიგონებ ქართველ თავადაზნაურთა რუსეთის წინაშე ღვაწლსა, რომელიც არაერთხელ მოწყალედ იქმნა დაფასებული ჩემთა წინაპართაგან და ვუცხადებ თავადაზნაურობას ჩემს იმპერატორულს და მეფურს სათნოებასა“.

რესკრიპტის დასასრულს, იმპერატორი სურვილს გამოთქვამდა საქართველოს რუსეთთან შეერთების ასი წლის შესრულება აღენიშნა „ზოგიერთ ღონისძიებათა მიღებით, რომლის შემწეობითაც შეიძლება ქართველი ერის უმთავრეს საჭიროებათა დაკმაყოფილება“ და კეთილად ცნობდა: „1. დაარსდეს კავკავში კადეტთა კორპუსი და ამრიგად კიდევ მოემატოს იმ უფასო ვაკანსიების რიცხვს, რომელნიც აქამდე ეკუთვნოდნენ ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიების შთამომავლობით თავადაზნაურების შვილებს; 2. ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიების თავადაზნაურთა შვილების აღზრდის საქმეში დასახმარებლად მიეცეს სახელმწიფო ხაზინიდან ყოველწლივ ორმოცი ათასი მანეთი ორსავე გუბერნიაზე;... 3. ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიების თავადაზნაურთა მამულები, რომლებიც ...განთავისუფლებულ იქმნენ სამი წლით (1901-1903) სახელმწიფო საადგილ-მამულო გადასახადისაგან, კიდევ სამი წლით (1904-1906) იქმნენ განთავისუფლებული ამ გადასახადისაგან“ (ივერია, 1901: 26 სექტემბერი).

ეს იყო და ეს. ქართველი თავადაზნაურობა გაწბილებული დარჩა. რა თქმა უნდა, უკმაყოფილო იყო დავით მელიქიშვილიც. გიორგი ლასხიშვილის სიტყვით, „მელიქიშვილი გაჯავრებული იყო რესკრიპტით! მოელოდა ერობას, ან უნივერსიტეტს, კიდევ რასმე ქართველ ერისთვის, ნამდვილად კი რესკრიპტით თავად-აზნაურობას ებოძა კადეტთა კორპუსი და რაღაც გრომები“ (ლასხიშვილი, 1992: 127).

საინტერესოა „იუბილესადმი“ ქართველი სამოციანელების დამოკიდებულება. როგორც ერთი თანამედროვე, ელენე აფხაზი¹ გადმოგვცემს, ილია ჭავჭავაძეს დავით მელიქიშვილი ასე დაუძრახავს: „საჩუქარი შესანიშნავი მიიღეთ, მეტის ღირის არც იყავით, სამოცი სტიპენდია კადეტთა კორპუსში ეს იმას ნიშნავს, რომ სამოცი ქართველი გაარუსონ, ბარაქაღა, შენს მარშლობას, დავით!“ (ილია, 1996: 62; ყორანაშვილი, 2007: 328). ეს მას შემდეგ მომხდარა, რაც „დღესასწაულის ინიციატორსა და მეთაურს“ დავით მელიქიშვილს ილიასათვის უსაყვედურია: „თავად-აზნაურთა საკრებულოს იშვიათად ეკარები, ხოლო იუბილეს მტრულად შეხვდიო“ (ჯავახიშვილი, 1987: 142).

პასუხად ილიას მიუგია: „სასიხარულო არაფერია, საქვეყნოდ თავი მოგვჭერთ. თავიდანვე გითხარით, მე ჩემი გზა მაქვს-მეთქი. ...ამ იუბილემ ქართველი ხალხი ორ ბანაკად გაარღვია. თქვენ ერთი მუჭა ჩინოსანნი გაღმა დგებართ, ხოლო ხალხი გამოღმა დარჩა. მაგრამ ზოგი ჭირი მარგებელია: ამ იუბილეს წყალობით ხალხი მტერ-მოყვარის გარჩევას ისწავლის და მისი ეროვნული შეგნება საბოლოოდ ჩამოყალიბდება“ (ჯავახიშვილი, 1987: 142; გრიგალაშვილი, 2011: 39-46).

„ჩემთვის ეს დღე - შეერთების არის უდიდესი გლოვის დღე“, უთქვამს ილია ჭავჭავაძეს, შემდეგ ეტლით საგურამოში წასულა და „ვიდრე დღესასწაული არ გათავდა, არ დაბრუნებულა“ (ილია, 1996: 62). აღნიშნულს ადასტურებს ზაქარია ჭიჭინაძის ერთი

¹ ელენე აფხაზი იყო ილია ჭავჭავაძის დისშვილის, კოტე აფხაზის მეუღლე.

ჩანაწერიც, რომლის თანახმად, ილია ჭავჭავაძეს განუცხადებია: „მე კერძოდ წინააღმდეგი ვარ ასეთის დღესასწაულის გადახდის, 40 წლის განმავლობაში, მე სულ იმ აზრის ვიყავ, რომ საქართველოს რუსეთის იმპერიასთან დაკავშირება იყო თვით ქართველი ერის სიკვდილი. 40 წლის განმავლობაში ამას ვფიქრობდი, ამას ვემსახურებოდი, ამას ვაკეთებდი როგორც სიტყვით, ისევე კალმით. ...მე ასე ვფიქრობ მეთქი და ამიტომ თქვენც გირჩევთ, რომ ამ აზრის იყვნეთ და ჩვენი სიკვდილის ასის წლის თავს ნუ ვიდღესასწაულებთ მეთქი, მათ არ ქმნეს. მე კიდევ უარი ვსთქვი: მე არ თანაუგრძნობ თქვენს განძრახვას და ამიტომ მშვიდობით ბრძანდებოდეთ. მე ჩემთვის, თქვენ თქვენთვის”(https://artinfo.ge/2017/03/ilia-tchavtchavadzis-tserili-r/?fbclid=IwAR3l3192JM8kyRul0C-Gukuz8SRunmuZTLiloIrb58qXLLLe-wFNr9111Eq0).

არა მაქვს საფუძველი, ეჭვი შევიტანო ამ ცნობათა სანდოობაში, მიუხედავად იმისა, რომ ლეგალურ გამოცემებში ხსენებული „დღესასწაულის“ საწინააღმდეგო აზრი არსად გამოხატულა, რაც არსებული ცენზურის პირობებში შეუძლებელიც იყო.

ოფიციალური წრეების მიერ ორგანიზებული „დღესასწაულისადმი“ თავისებური პროტესტი გამოხატა აკაკი წერეთელმა, რომელმაც ლექსში „ჩაფიქრება“, კიდევ ერთხელ ამხილა ცარიზმის კოლონიური რეჟიმის სისასტიკე და მისი შედეგები ჩვენს ქვეყანაში. პოეტი შემდეგი სტრიქონებით მიმართავს საქართველოს:

„რაც-კი გქონდა სისხლად, ხორცად, შენაძენი ათას წლობით,
– მთლად მოგიკლა ასმა წელმა თვალთმაქცურის საძაგლობით. ...
და აღარ ხარ, რაც იყავი: ჰხმები, სკკნები ნელა-ნელა,
ათასის წლის ჭირნახული ასმა წელმა მოგინელა. ....
შენს წაქცევას და დამხობას „ასი წელი“ შემოჰყურებს,
შენ წახვალ და სხვა შემოვა, შენს ნადგომზე ისადგურებს“.¹

არანაკლები სიმწვავეთ გამოირჩევა აღნიშნული საკითხისადმი მიძღვნილი აკაკის ერთი პუბლიცისტური წერილიც, რომლის სათაურია „სიმართლე“. პოეტმა „იუბილეს“ ფარსი უწოდა და ხაზი გაუსვა, რომ „ორმილიონიან ხალხში მხოლოდ რამდენიმე ასმა კაცმა თუ იტლინკა და ისიც ღენერლებმა და გარუსებულებმა. ხალხს მონაწილეობა არ მიუღია! მაზრის უფროსებმა მოახსენეს მთავრობას, რომ ხალხს სიხარულში არ მიუღია მონაწილეობა, ერთი ზარიც არ დაკრულა, რომ პარაკლისი ვისმეს გადაეხადოსო! ...ან კი რა მართებდა ქართველ ხალხს სასიხარულო, რომ ასი წლის განმავლობაში რუსების ხელში უკან-უკან მიდიოდა. ...ცხოვრების ყოველგვარი სარბიელი დაიჭირეს რუსებმა ხელში და ხაფანგად მოუწყვეს ხალხს, რჯული, აღზრდა, სამსჯავრო, სხვა ყველაფერი... რომ ხალხში სული მოეკლათ და მერე უფრო ადვილათ გაერუსებიათ. და თუ ეს აღარ მოხერხდებოდა, ქართველობა აღმოეფხვრათ და მათ ადგილზე რუსები დაესახლებინათ” (აკაკი, 2010: 98-113; ჭუმბურიძე, 2012: 337-338).

განსახილველი პერიოდის ქართული გამოცემების ანალიზი გვარწმუნებს, რომ ჟურნალ-გაზეთებს ამ მოვლენისადმი მაინცდამაინც ინტერესი არ გამოუხატავთ და

¹ ლექსი არც მაშინ და არც აკაკის სიცოცხლეში არ გამოქვეყნებულა. პირველად დაიბეჭდა 1940 წელს წიგნში: (წერეთელი, 1940: 774), ოღონდ, წიგნში მითითებული ლექსის დათარიღება „1907-1908 წწ.“ სწორი არ უნდა იყოს.

ძირითადად ოფიციალური ინფორმაციის გამოქვეყნებით შემოიფარგლნენ.¹ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამგვარი დაუინტერესებლობა-გულგრილობით ქართული ლიბერალურ-დემოკრატიული პრესა გაემიჯნა „დღესასწაულს“ და მის მიმართ უხმაურო, მაგრამ მაინც ნეგატიური დამოკიდებულება გამოავლინა.

„იუბილეს“ განმავლობაში, ბუნებრივია, ცენზურა ჩვეულებრივზე მეტად იქნებოდა გაფაციცებული. ცენზორთა გაძლიერებული სიფხიზლის მიუხედავად, „ივერია“ მაინც მოახერხა გაზეთში გაეპარებინა ერთი უწყინარი, ნაციონალისტური პასაჟი, რომელსაც დაკვირვებული მკითხველი აუცილებლად მიაქცევდა ყურადღებას. გაზეთის ნომერში, იმპერატორის ხსენებული რესკრიპტის გვერდით, დაბეჭდილია იმ დღეებში გარდაცვლილი ქართველი საზოგადო მოღვაწისა და ქველმოქმედის, „ვეხისტყაოსნის“ გამომცემლის გიორგი ქართველიშვილის ნეკროლოგი. თითქოს განგებო, ტექსტში, რომელიც ნიკოლოზ ხიზანიშვილს (ურბნელს) ეკუთვნის, ხაზგასმულია: „გიორგი ქართველიშვილს რუსული განათლება არ მიეღო (ხაზი ჩემია - ო. ჯ.), ბედმა იმას მარტო ჩვენებური, შინაური სწავლა და აღზრდა არგუნა, მაგრამ მაინც ცხადად ესმოდა კაცური და მამულისშვილური მოვალეობა სამშობლოსა და საზოგადოების წინაშე, და, შეძლებისდაგვარად, პირნათლად ასრულებდა ამ მოვალეობას“ (ივერია, 1901: 26 სექტემბერი).

საყურადღებოა ქართველი ახალგაზრდების ერთი ჯგუფის ანტისაიუბილეო ქმედებაც, რაც მათ მიერ ცნობილი რუსი მწერლის ლევ ტოლსტოისათვის წერილის გაგზავნაში გამოიხატა. წერილი აღწერდა საქართველოს უმძიმეს მდგომარეობას რუსეთის იმპერიაში მისი ინკორპორაციის განმავლობაში, გმობდა ქართველი არისტოკრატის მლიქვნელობის გამოვლინებას „საიუბილეო“ დღეებში, განმარტავდა, რომ „ზეიმი“ არ გაუზიარებია ქართველი ხალხის უმეტესობას და თხოვდა მწერალს, დაეგმო ეს ყალბი „დღესასწაული“.

ქართველი ახალგაზრდები აღნიშნავდნენ: „ასი წელია მას შემდეგ, რაც საქართველო ნებაყოფლობით შეუერთდა რუსეთს და ასი წელია, რაც რუსეთის ხელისუფლება სისტემატურად ხელყოფს იმას, რაც მორალური და იურიდიული თვალსაზრისით ვალდებულია დაიცვას; ხელჰყოფს ქართულ მიწა-წყალს, ქართულ ენას, ქართულ ეკლესიას. ასი წლის განმავლობაში ცდილობდა ჩაეხშო ქართველ ხალხში მისი ინდივიდუალობა, ეროვნულობა და ხელოვნურად, ძალადობით გაერუსებინა ქართველნი“.

მიუხედავად ამისა, - ვკითხულობთ წერილში - „25 სექტემბერს ქართველი თავადაზნაურობა (ზოგიერთთა გამოკლებით) აწყობს გრანდიოზულ საიუბილეო დღესასწაულს საქართველოს რუსეთთან შეერთების ასი წლისთავის აღსანიშნავად. ამ დღეებში ქართველნი სტიპენდიებს დაუნიშნავენ რუს ოფიცერთა შვილებს, გამართავენ ბალებს, სადილებს, მთავრობა და ქალაქები გაუმასპინძლებიან ხალხს „სახალხო ფულების“ ხარჯზე; ააღვარებენ ჩირაღდნებს, გადმოჰყენენ დროშებს და ზარბაზნების ქუხილით შესძრავენ ქვეყნიერებას. ერთი სიტყვით, გააკეთებენ ყველაფერს, რათა შეჰქმნან ხალხებში

¹ გაზეთმა „ცნობის ფურცელმა“ თავის სურათებიან დამატებაში 1901 წლის 23 სექტემბერს პირველ გვერდზე დაბეჭდა ალექსანდრე I-ის ფოტოსურათი წარწერით: „იმპერატორი ალექსანდრე პირველი, რომლის მეფობის დროს მოხდა საქართველოს რუსეთთან შეერთება“.

რუსული ხიშტის სიდიადისა და უძლეველობის შთაბეჭდილება, პიროვნებისა და ადამიანური ღირსებისა და უძლეველობის შთაბეჭდილება...

მთელმა ამ სიყალბემ, ამ საზიზღარმა დაცინვამ ჩვენს ხალხზე ღრმად აღაშფოთა ქართველი ხალხის ჯანსაღი, ჯერ შეურყენელი ნაწილი. მრავალი ათასი პატიოსანი ადამიანის სახელით მოგმართავთ თქვენ და ვითხოვთ თქვენს დახმარებას, რათა საქვეყნოდ სამარცხვინო ბოძხედ იქნას გაკრული ეს სამარცხვინო „დღესასწაული“. ჩვენ გთხოვთ სიტყვა შეაწიოთ დაჩაგრულ და დამონებულ ხალხს, ხალხს, რომელიც მიიღტვის სიცოცხლისა და განვითარებისაკენ და რომელსაც ხელისუფლება მიწის პირისაგან აღგვას უქადის”.

ახალგაზრდები იმასაც დასძენდნენ, რომ „ჯერ კიდევ ყველა ქართველს არ დაუკარგავს ადამიანური ღირსების გრძნობა, რომ საქართველოში მწიფდება და იზრდება ძალადობისა და სიყალბის წინააღმდეგ ბრძოლის აუცილებლობის შეგნება, რომ ქართველმა ხალხმა და საზოგადოებამ, ბოლოს და ბოლოს, შეიგნო თუ საითკენ მიჰყავს იგი რუსთ მმართველობას, რომ ქართველი ხალხი მზადაა დაიცვას თავისი სიცოცხლის უფლება. ...დაეხმარეთ მას და შემდეგ თქვენს კვალს გაჰყვებიან სხვა კეთილშობილი ადამიანებიც” (გოზალიშვილი, 1990: 265-267).

როგორც მოსალოდნელი იყო, ლევ ტოლსტოი მორალური თანაგრძნობით შემოიფარგლა. საპასუხო გზავნილში აღნიშნა: დიდად თანაგიგრძნობთ, მაგრამ ამჟამად თქვენს თხოვნას ვერ ვასრულებ, იქნებ შემდეგში მოვახერხო ესო (ლასხიშვილი, 1992: 128).

აუცილებელია აღინიშნოს, რომ საქართველოში რუსეთის დამკვიდრებიდან ერთი საუკუნის განმავლობაში მოსახლეობის სოციალური დიფერენციაციის გარდა, საზოგადოების დაყოფა იდეურ-პოლიტიკური ნიშნითაც გამოიკვეთა. ამას მკაფიოდ მოწმობდა მარქსისტული მიმართულების ორგანიზაცია „მესამე დასის” ჩამოყალიბება, დემოკრატიული ახალგაზრდობის ერთი ჯგუფის გაერთიანება გაზეთ „ცნობის ფურცლის” ირგვლივ, „ივერიის“ გარშემო ეროვნული იდეოლოგიის თანამოაზრეთა წრის არსებობა და სხვა. ინტელიგენციის ამ პოლიტიკური ნაწილის მიმართება „იუბილესადმი” დიდად განსხვავდებოდა თავადაზნაურობის პოზიციისაგან. გიორგი ლასხიშვილი, რომელიც იმ დროს გაზეთ „ცნობის ფურცლის” ერთ-ერთი წამყვანი თანამშრომელი იყო, ასეთ ინფორმაციას გვაწვდის: იუბილემდე გარკვეული ხნით ადრე, თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა წინამძღოლს დავით მელიქიშვილს თავისთან მიუწვევია ქართული პერიოდული პრესისა და საზოგადოების წარმომადგენლები: არჩილ ჯორჯაძე, ალექსანდრე ჯაბადარი და გიორგი ლასხიშვილი „ცნობის ფურცლიდან”, ნოე ჟორდანია „კვალიდან” და კიდევ რამდენიმე კაცი და მომავალი იუბილეს ჩატარების განზრახვა გაუნდვია. მიწვეულებს მელიქიშვილისათვის, როგორც ზეიმში მონაწილეობაზე, ისე ყოველგვარ დახმარებაზე გადაჭრით უარი უთქვამთ: ქართველი ერის მონობის აღსანიშნავ დღესასწაულში ჩვენ ვერავითარ მონაწილეობას ვერ მივიღებთო, ხოლო არჩილ ჯორჯაძეს განუცხადებია: სამწუხაროდ, ჩვენ ხელთ ძალა არ არის ლეგალურ პრესაში წინააღმდეგობა გაგიწიოთ, ხოლო თუ ვინმე არალეგალურად თავის აზრს გამოხატავს, ამას თქვენთვის რა მნიშვნელობა ექნებაო (ლასხიშვილი, 1992: 125-126).

„რევოლუციონერ სოციალ-დემოკრატთა დასის“ პერიოდულმა გამოცემამ გაზეთმა „ბრძოლამ“, რომელიც ის-ის იყო დაფუძნდა და არალეგალურად გამოვიდა, თავის 1901 წლის პირველივე ნომერში დაბეჭდა სტატია სათაურით „ასი წლის იუბილეს გამო (წერილი ქართველ მუშებთან)“. გაზეთმა ქართველი თავადაზნაურობა მკაცრად გააკრიტიკა და ასეთი სიტყვებით დაგმო ამ სამარცხვინო „დღესასწაულისათვის“: „ენკენისთვეში ჩვენებური თავადაზნაურობა საქართველოს რუსეთთან შეერთებას დღესასწაულობს! ასმა წელმა განვლო მას შემდეგ, რაც რუსეთის ფრთებს ქვეშ შეაფარა თავი დაღლილმა, დაქანცულმა საქართველომ. ქეიფ-ზეიმით, „ბალ-ვეჩერებით“ ეგებება ჩვენი „ბრწყინვალე“ წოდება ამ დღეს და მთელი ხალხის სახელით მადლობას უძღვნის რუსეთის მთავრობას, ქედმოხრილი მოწყალებისათვის ხელს უწვდის მას და ჩამონათხოვარი გროშებით პამპულასვით ერთვება გასაბრწყინებლათ. მუშა ხალხი კი ამ დროს შორით უცქერის ამ სანახაობას, ყურს უგდებს არა ჩვეულებრივ ხმაურობას და სურს შეეკითხოს: „ვინ მოგიხმით ჩვენდა წინამძღვრათ“?! ...დეე, საზოგადოების სულთ-მობძავემა ნაწილმა ამით თავის შეიქციოს, თავისი ბინძური ხელი გაუწოდოს სამარცხვინო მოკავშირეს, ჩვენ ქართველ მუშათა პარტიამ მოკლეთ მაინც გამოვხატოთ ქალღმერთ ჩვენი დამოკიდებულება მათთან, გავითვალისწინოთ დღესასწაულის ნამდვილი მნიშვნელობა და მით ჩვენი გულის პასუხი აშკარათ და გაბედულათ ვამცნოთ მათ, ერთმანეთს გავუზიაროთ, და მედღესასწაულეთ განცხრომის დღესაც ვაგემოთ ჩვენი ზიზღი, უკმაყოფილება, ვაგრძნობინოთ მათთვის სავალალო - ჩვენი არსებობა!“

წერილი მთავრდებოდა მოწოდებით: „შორს ჩვენგან ფლიდნო ქართველნო, შორს ბილწნო მოკავშირენო, ჩვენ თქვენთან საერთო არაფერი გვაქვს; ჩვენც გვექნება ჩვენი დღესასწაული, მხოლოდ მაშინ, როცა დღევანდელი მთავრობა მისი ბოძებითურთ დაეცემა, დაირღვევა; როცა თქვენს ბაირაღს, რომელსაც აწერია: „სიფლიდე და ძალმომრეობა“, შესცვლის ჩვენი ზედწარწერით: „თავისუფლება და სიყვარული!“ (ბრძოლა, 1901: სექტემბერი).

თუ „სოციალ-დემოკრატი რევოლუციონერთა დასი“ ქართველ არისტოკრატთას გაემიჯნა და მისი მოქმედება გაკიცხა, როგორც კლასობრივი მოწინააღმდეგისა, ეროვნულ პოზიციაზე მდგომმა საზოგადოების ნაწილმა არა მარტო თავადაზნაურობა დაგმო გამოვლენილი უპრინციპობისათვის, არამედ საიმპერიო ხელისუფლებაც სამარცხვინო ბოძზე გააკრა ქართველი ხალხის დაცინვისა და აზუჩად აგდებისათვის.

გაზეთ „ცნობის ფურცლის“ ჯგუფი „დღესასწაულის“ დღეებში გეგმავდა საპროტესტო დემონსტრაციის გამართვას, მაგრამ ბოლოს არჩევანი პროკლამაციების გამოშვებაზე შეაჩერა. თბილისში, თელავსა და სხვა ქალაქებში მართლაც გავრცელდა „ქართველ დემოკრატთა კომიტეტის“ ხელმოწერილი პროკლამაცია, რომელიც არჩილ ჯორჯაძეს შეუდგენია. პროკლამაციაში დაგმობილი იყო რუსეთის ძალმომრეობა საქართველოში და სამშობლოს ხსნის გზად ეროვნული თავისუფლების აღდგენა იყო დასახელებული. გავეცნოთ ამ საყურადღებო დოკუმენტსაც:

„ქართველებო! თქვენ ყველანი წაიკითხავდით, რასაკვირველია, ხელმწიფის „მანიფესტს“. გაიგებთ, თუ აქამდის არ იცოდით, რას გვადღევს მთავრობა ნაცვლად ჩვენის უქვეშევრდომილეს გრძნობებისა. გაიგებდით და დარწმუნდებოდით, თუ რას მოველოდით

მთავრობისაგან და სად მიგვიყვანა ჩვენმა განუსაზღვრელმა მორჩილებამ. დაუკვირდით „მანიფესტის“ ექვს მუხლს, და ექვს მუხლში ამოიკითხავთ ჩვენს დამცირებას და ქართველ ხალხის არარად ჩაგდებას. ...გაიხარეთ, თავად-აზნაურებო, - თქვენი მონური ქედის მოხრა სასაცილოდ არ ყოფნის მთავრობას, რომელმაც თქვენის სიგლახაკის და სამშობლოს გაყიდვის ფასში რაღაც „ნედომკები“ გაპატიათ და იმდენადაც არ გენდობათ, რომ შვილების სწავლა-განათლებისათვის გადადებული ფული „სალდათს“ ჩააბარა. ...ხოლო შენ, ქართველო ხალხო, მშრომელო და პატიოსანო, შენ არაფერს მოელოდი მთავრობისაგან. შენ კარგად იცოდი, ეს სამარცხვინო დღესასწაულობა მთავრობის ძლიერებისა და დიდების მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო. ...

„მანიფესტმა“ სასაცილოდ აიგდო თავად-აზნაურობა, დაამცირა და შელახა ხალხი. ვისაც შერჩა თავად-აზნაურობაში პატიოსნება, თავის ღირსება, დღეიდან რუსეთის მთავრობის მტერი უნდა შეიქნეს; იგი გამოფხიზლდება და დაინახავს, რომ მთავრობასთან კავშირი არამცთუ სამარცხვინოა, დამღუპველი და დამამხობია.

„ქართველი ხალხი კი... სამუდამოდ დარწმუნდა, რომ ბრძოლის ველზე უნდა გამოვიდეს. ქართველმა ხალხმა გაიგო რომ მას სდევნიან, როგორც მშრომელ ხალხს და როგორც ქართველს და ამისათვის იგი მზათ უნდა იყოს დაიცვას თავის ხალხური და ქართველური ინტერესები. ...ხალხის კეთილდღეობა მოითხოვს საქართველოს თავისუფლების აღდგენას, რადგან უმთავრესი მიზეზი ჩვენის დაქვეითებისა არის რუსეთის მთავრობის გაბატონება საქართველოში, იმ მთავრობის, რომელიც ქართველი ხალხის მოსპობას ლამობს. ქართველობამ მტკიცედ უნდა დაიმახსოვროს ეს და ემზადოს ხალხურ, ეროვნულ ინტერესების დასაცავად“ (გიორგაძე, 1928: 579-580).

დასკვნა

კვლევამ თვალნათლივ აჩვენა, რომ რუსეთთან საქართველოს დაკავშირებას ქართველი საზოგადოების სხვადასხვა ფენა განსხვავებულად აღიქვამდა. თუ ერთნი ამ დაკავშირების ასი წლისთავს მოწონებითა და ზეიმით აღნიშნავდა, მეორენი აქცენტს საქართველოს ეროვნულ თავისუფლებაზე აკეთებდნენ და სხვა. ამის მიუხედავად, მოსკოვისა თუ პეტერბურგის ოფიციალური გამოცემები ურცხვად წერდნენ: მას შემდეგ, რაც საუკუნის წინ საქართველომ დარიალის კარი ნებაყოფლობით გაუხსნა რუსეთის მხედრობას, ქართველები თითქოს სრული თანხმობით ცხოვრობდნენ რუსებთან და მათ არაფერი აქვთ გასაყოფი.

საიმპერიო ხელისუფლებისა და კავკასიის მოსახლეობის ურთიერთობას ჰარმონიულად წარმოაჩენდა საქართველოში გამომავალი რუსული პერიოდული პრესაც და ხაზს უსვამდა რუსეთის საზოგადოების გულისხმიერ დამოკიდებულებას მთელი რეგიონისადმი. „რუსული საზოგადოება გულითადად ეკიდება თავის უმცროს ძმებს – შეძლო დაეპყრო კავკასიელთა გულები და დღევანდელი ზეიმი ბუნებრივი გამოხატულებაა იმ მშვიდობიანი განწყობისა, რომლითაც განმსჭვალულია მთელი ჩვენი მხარე მთავრობის სახელმწიფოებრივი ამოცანების მიმართ“, - აღნიშნავდა „იუბილეს“ დღეებში ერთ-ერთი გაზეთი (Новое обозрение, 1901: 25 сентября).

მიმოიხილავდა რა 25-29 სექტემბრის ღონისძიებათა შედეგებს, გაზეთი „ივერია“ შენიშნავდა: „ბევრი აალაპარაკა ტფილისში გამართულმა დღესასწაულმა. თუ დაუკვირდებით ნათქვამს და ნაწერებს იმ დროის განმავლობაში, დარწმუნდებით, რომ საქართველოს იმდენ ყურადღებას არ აქცევენ, რამდენისაც იგი ღირსია. გულახდილათ თუ ვიტყვით, ისევ ქართველებმა განმარტეს რუსულადაც, რუსის მკითხველებისთვის, საქართველოს მნიშვნელობა რუსეთის სახელმწიფოსთვის“. დასასრულს გაზეთის რედაქცია დასძენდა: თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ა. ველიჩკოს წერილს „ნოვოე ვრემიაში“ და „მოსკოვსკიე ვედომოსტში“, „დანარჩენ რუსულ გაზეთ-ჟურნალებში ან არასფერი ითქვა, ან ითქვა თვით ქართველებისაგან“.

„ივერიაშივე“ დაბეჭდილ პუბლიკაციაში „ორიოდე შენიშვნა იუბილეზედ“, რომელიც „ვინმე“-ს ფსევდონიმით გამოქვეყნდა, ავტორი შეეცადა შეეფასებინა ეს მოვლენა, წერდა: „დროა, რომ იუბილეს ანგარიში გავუწიოთ, მადლი და ცოდო მოვსთხოვოთ, მსჯავრი დავსდოთ“, მაგრამ წერილი ძალზე ზედაპირულია და ამოცანად დასახულ პრობლემას ვერ წყვეტს. ერთადერთი, რაც ამ სტატიაში ყურადღებას იქცევს, არის ის, რომ მასში აღნიშნულია: ჩვენ ისიც კი არ ვიცით, საქართველო საქმით როდის შეუერთდა რუსეთს, როგორ მოხდა ეს შეერთება, რა სარგებლობა მოუტანა ამან ქვეყანას და რომ, თვით შეგნებულმა რუსის საზოგადოებამაც არ იცის საქართველოს წარსული და არც აწმყო, არც ჩვენი სადღესასწაულო და სამგლოვიარო ამბავი და არც მის გაცნობა-შესწავლას აქცევს ყურადღებას.

„ასე უფერულად გათავდა ეს უცნაური დღესასწაული, რომელსაც არავითარი შთაბეჭდილება არ მოუხდენია ქართველ ერზე და მხოლოდ წარსულის მწარე მოგონებანი აღუძრა“ (ლასხიშვილი, 1992: 127). ქართველ ხალხს ამ ზარ-ზეიმით ჩატარებულ პოლიტიკურ შოუში მონაწილეობა არ მიუღია და იგი მალევე დაივიწყა. პროგრესული ინტელიგენცია ამრეზით შეხვდა სამარცხვინო „იუბილეს“, რომელიც „წარსულსა და წარმავალ ქვეყანას ეკუთვოდა“ (ლასხიშვილი, 1992: 124). გაწბილებული დარჩა მოზეიმე თავადაზნაურობაც, რომლის „საიუბილეო“ მოლოდინსაც არ ეწერა ასრულება. სამაგიეროდ, XX საუკუნის დასაწყისიდან საქართველოში გამოიკვეთა სხვა ტენდენცია: აღმავლობა დაიწყო ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ, რომლის მესვეურობა ეროვნულ-პოლიტიკურმა ორგანიზაციებმა იტვირთეს. მათ ქართველი ერის შელახულ უფლებათა დაცვის საკითხი ევროპაში გაიტანეს, განათლებულ კაცობრიობას გააცნეს „საქართველოს საკითხი“ და ხელი შეუწყეს მის ჩართვას საერთაშორისო პოლიტიკაში.

ორი ათეული წელიც აღარ დასჭირდა მოვლენათა შემდგომ განვითარებას, რომ ქართველ ხალხს რუსეთთან დაკავშირების „იუბილე“ კი არა, მისგან ჩამოშორების, ეროვნული თავისუფლებისა და სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის დღე, - 1918 წლის 26 მაისი ეზეიმა.

გამოყენებული ლიტერატურა

- giorgaze, g. (1928). *sazogadoebrivi urtiertoba saqartveloshi batonymobis gadavardnidan pirvel revoluciamde (1864-1905)*, tbilisi: gamomtsemloba „saxelgami“. (გიორგაძე, გ. (1928). *საზოგადოებრივი ურთიერთობა საქართველოში ბატონყმობის გადავარდნიდან პირველ რევოლუციამდე (1864-1905)*, თბილისი: გამომცემლობა „სახელგამი“).
- gozalishvili, sh. (1990). *eris didi moamage*. tbilisi: gamomtsemloba „ganatleba“. (გოზალიშვილი, შ. (1990). *ერის დიდი მოამაგე*, თბილისი: გამომცემლობა „განათლება“).
- ilia emigrantta tvalit*, (1996), t. II, tbilisi: gamomtsemloba „lomisi“. (*ილია ემიგრანტთა თვალით*, (1996). ტ. II, თბილისი, გამომცემლობა „ლომისი“).
- kapanadze, d. (1969). *qartuli numizmatika*. tbilisi: „tbilisis universitetis gamomtsemloba“. (კაპანაძე, დ. (1969). *ქართული ნუმიზმატიკა*, თბილისი: „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“).
- lasxishvili, g. (1992). *memuarebi*. tbilisi: gamomtsemloba „saqartvelo“. (ლასხიშვილი, გ. (1992). *მემუარები*, თბილისი: გამომცემლობა „საქართველო“).
- mitropoliti anania jafarize, (2012), *saqartvelos samoziqulo eklesiis istoris*. T. 4. tbilisi: gamomtsemloba „gumbati“. (მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, (2012). *საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია*, ტ. 4, თბილისი: გამომცემლობა „გუმბათი“).
- yoranashvili, g. (2007). *ilias fenomeni*. tbilisi: gamomtsemloba „universali“. (ყორანაშვილი, გ. (2007). *ილიას ფენომენი*, თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“).
- wereteli, a. (1940). *txzulebani, sruli krebuli 7 tomad, t. I*. tbilisi: gamomtsemloba „sahcelgami“. (წერეთელი, ა. (1940). *თხზულებანი, სრული კრებული 7 ტომად, ტ. I*, თბილისი: გამომცემლობა „სახელგამი“).
- wereteli akaki, (2010), *uznobi publizistika*. tbilisi: „literaturis institutis gamomtsemloba“. (წერეთელი, აკაკი. (2010). *უცნობი პუბლიცისტიკა*, თბილისი: „ლიტერატურის ინსტიტუტის გამომცემლობა“).
- chumburize, d. (2012). *istoriuli portretebi. Werilebi*. tbilisi: gamomtsemloba „universali“. (ჭუმბურიძე, დ. (2012). *ისტორიული პორტრეტები. წერილები*, თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“).
- javaxishvili, m. (1987). *ilia chavchavaze (mogonebata nawyveti). wignshi - ilias samreklo*. gamomtsemloba „ganatleba“. (ჯავახიშვილი, მ. (1987). *ილია ჭავჭავაძე (მოგონებათა ნაწყვეტი)*, წგნ. - ილიას სამრეკლო, თბილისი: გამომცემლობა „განათლება“).
- Хелтуплишвили, М.(1901). *Вступление Грузии в состав Российской империи*, Кутаиси, издание А. Арабидзе.

პერიოდული პრესა

- brdzola, (1901). *gazeti „brdzola“*; 1 seqtemberi. tbilisi. (ბრძოლა, (1901). *გაზეთი „ბრძოლა“*: სექტემბერი. თბილისი).
- Iveria, (1898). *gazeti „iveria“*, 26 seqtemberi, tbilisi. (ივერია, (1898). *გაზეთი „ივერია“*: 26 სექტემბერი. თბილისი).
- iveria, (1899). *gazeti „iveria“*, 29 aprili. tbilisi. (ივერია, (1899). *გაზეთი „ივერია“*: 29 აპრილი. თბილისი).
- iveria, (1900), *gazeti „iveria“*; tbilisi. ივერია, (1900). *გაზეთი „ივერია“*: 24 ნოემბერი. თბილისი).
- iveria, (1901). *gazeti „iveria“*, 7 tebervali. tbilisi. (ივერია, (1901). *გაზეთი „ივერია“*: 7 თებერვალი. თბილისი).
- Iveria, (1901). *Gazeti „iveria“*, 11, 15 marti. tbilisi. (ივერია, (1901). *გაზეთი „ივერია“*: 11, 15 მარტი. თბილისი).
- iveria, (1901). *gazeti „iveria“*, 6, 8 maisi. tbilisi. (ივერია, (1901). *გაზეთი „ივერია“*: 6, 8 მაისი. თბილისი).
- iveria, (1901). *gazeti „iveria“*, 17 agvisto. tbilisi. (ივერია, (1901). *გაზეთი „ივერია“*: 17 აგვისტო. თბილისი).
- iveria, (1901). *gazeti „iveria“*, 17, 26. 28 seqtemberi. tbilisi. ივერია, (1901). *გაზეთი „ივერია“*: 17, 26, 28 სექტემბერი. თბილისი).
- iveria, (1901). *gazeti „iveria“*, 5 oqtomberi. tbilisi. (ივერია, (1901). *გაზეთი „ივერია“*: 5 ოქტომბერი. თბილისი).
- kvali, (1898). *gazeti „kvali“*, 27 seqtemberi. tbilisi. (კვალი, (1898). *გაზეთი „კვალი“*: 27 სექტემბერი. თბილისი).
- kvali, (1900). *gazeti „kvali“*, 26 noemberi, tbilisi. (კვალი, (1900). *გაზეთი „კვალი“*: 26 ნოემბერი. თბილისი).
- tsnobis furceli, (1898). *gazeti „tsnobis furceli“*, 15 aprili, tbilisi. (ცნობის ფურცელი, (1898). *გაზეთი „ცნობის ფურცელი“*: 15 აპრილი. თბილისი).
- tsnobis furceli, (1899). *gazeti „tsnobis furceli“*, 15 ivlisi, tbilisi. (ცნობის ფურცელი, (1899). *გაზეთი „ცნობის ფურცელი“*: 15 ივლისი. თბილისი).
- tsnobis furceli, (1900). *gazeti „tsnobis furceli“*, 8 ivnisi, tbilisi. (ცნობის ფურცელი, (1900). *გაზეთი „ცნობის ფურცელი“*: 8 ივნისი. თბილისი).

tsnobis furceli, (1900). *gazeti „tsnobis furceli“*, 17 seqtemberi, tbilisi. (ცნობის ფურცელი, (1900). *გაზეთი „ცნობის ფურცელი“*. 17 სექტემბერი. თბილისი).

tsnobis furceli, (1900). *gazeti „tsnobis furceli“*, 31 dekemberi, tbilisi. (ცნობის ფურცელი, (1900). *გაზეთი „ცნობის ფურცელი“*. 31 დეკემბერი. თბილისი).

tsnobis furceli, (1901). *gazeti „tsnobis furceli“*, 1, 3 ivlisi, tbilisi. (ცნობის ფურცელი, (1901). *გაზეთი „ცნობის ფურცელი“*. 1, 3 ივლისი. თბილისი).

Cnobis furceli, (1901). *gazeti „tsnobis furceli“*, 1, 21, 25, 28, 29 agvisto, tbilisi. (ცნობის ფურცელი, (1901). *გაზეთი „ცნობის ფურცელი“*. 1, 21, 25, 28, 29 აგვისტო. თბილისი).

Газ. „Кавказ“, 1901 წ., 25, 30 сентября.

Газ. „Московские ведомости“, 1900 წ., 30 сентября.

Газ. „Новое обозрение“, 1901 г. 25 сентября.

ინტერნეტრესურსები

კარბელაშვილი მ., *ქართული ქანდაკება (1920-ანი წლები)*
http://georgianart.ge/index.php?option=com_content&view=article&id=136%3A-1920-&catid=42%3A2010-12-03-16-05-33&Itemid=91&lang=ka (წვდომის თარიღი: 07. 10. 2020).

სატკოვეა ნ., *თბილისის საქალაქო თვითმმართველობის ისტორია (უძველესი დროიდან 1917 წ.)*. <http://www.lsg.ge/?cat=production&id=1870> (წვდომის თარიღი: 14. 07. 2020).

უტიაშვილი შ., *შლიკაშვილები*. <http://www.ick.ge/rubrics/main-news/61-tnews/7162--the-shalikhvili.html> (წვდომის თარიღი: 10. 05. 2020).

http://artinvestment.ru/auctions/16130/works.html?first_letter=X&citems=414779472004&wc=5
 (წვდომის თარიღი: 14. 06. 2020).

<http://artinvestment.ru/auctions/16130/biography.html> (წვდომის თარიღი: 07. 10. 2020).

<https://artinfo.ge/2017/03/ilia-tchavtchavadzis-tserili-r/?fbclid=IwAR3l3192JM8kyRul0C-Gukuz8SRunmuZTLiloIrb58qXLLwFNr9111Eq0> (წვდომის თარიღი: 07. 10. 2020).